

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 32 (16980)

2005 чылдың
МАРТ 29,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 20.00
Садар өртэ – 3 рубль.

Мал кыштаглаашкыны

БЕРГЕ ХҮННЕР ЭРТКЕН

Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Алексей Кунгаевич Донгакка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, мал кыштаглаашкыны кайы хире эртип турарын чугаалап бээрин дилээн.

—Кожуунуң девискээринге сөөлгү 30-40 чылдар дургузунда болуп көрбээн кончуг соок болду, ол ышкаш хар кылын чагганындан мал кыштаглаашкынынга элээн бергедээшкннер таварышты. Ниитизи-биле 72 муң ажыг шээр, 9 муң чыгыы бода малды кыштаткан бис. Боду-востуң күжүвүс-биле муң хире тонна белеткеп алганывыс малывыс чеми чедишпейн барган, малдарның дуою харга тастаан. Мооң чылдагаанындан ийи муң хире баш шээр болгаш бода мал хораан — деп, эгезинде ол чугаа-

лады. — Бо бергелерни ажып эртер, малдың баш санын менди камгалап алыр дээш малчыннар, мал ажылының тускай эртемингилери, кожуунуң удуртулгазы боттуг хемчеглерни алган. Ол ышкаш ТР-ниң Чазаа, Көдээ ажыл-агый яамызы биске хүн бүрү дузазын чедирип келген. Чазак Даргазының курлавыр фондундан 250 муң рубльди кожуунга дузалаан, ооң-биле мал чемнерин болгаш өске-даа чүктерни сөөртүп алган, берге байдалды чайладырынга ол улуг деткимче болган. Ылаңгыя «Мөген-Бүрен», «Мал-

чын» каттышкан күрүне бүдүрүлгелери Ак-Чыраадан, Каа-Хем, Таңды, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем кожууннардан мал чемнерин сөөртүп алган. Улуг дузаны, деткимчени чедиргени дээш малчыннар Чазакка өөрүп четтиргенин илередип турарлар.

Ап чоруткан хемчеглерниң түннелинде кыштаглаашкында берге байдал февраль 25-тен бээр чайлаттыңан. Ажыл-агыйларда шээр мал төрүп эгелээн, баштай төрүттүнген муң баш хураган менди доругуп турар. Малчыннар чазакларынче көжүп эгелээн, оларда малдың баш санын болгаш чаш төлүн менди камгалап алыр бүгү аргалары бар—деп, ол түң-неди.

Бистиң корр.

Семинар-чөвүлел хурал

ЯДЫ-ТҮРЕҢГИ ЧОРУКТУ АЖЫП ЭРТЕР

Республиканың барыын зоназының кожууннарының, хоорайларының, сумуларының чагыргаларының база Төлээлекчилер хуралдарының даргаларының Ак-Довурак хоорайга болуп эрткен семинар-чөвүлел хуралына В.В. Путинниң яды-түреңги чорукту дүрген ажып эртер талазы-биле салган сорулгаларын күүседиринге хамаарышкан шыңгыы болгаш өөредиглиг ажык чугаа болган.

Кожуун, суму бүрүзүнде амыдыралы чединмес өг-бүлелерниң, ажыл чок кижилерниң саны ам-даа хөй болуп артпышаан. Оларның амыдыралын чүнү кылып, кандыг хемчеглерни ап тургаш экижидерил? Ажыл чок кижилерни канчал дүрген ажыл-биле хандырарыл? Ажыл чок кижилерниң саны чүге көвүдөп турарыл, кандыг кижини ажыл чок дээрил? Бо болгаш өске-даа айтырыгларга харыыларны семинарга илеткелдер кылган республиканың Экономика, Саң-хөө, Күш-ажыл яамыларының болгаш өске-даа албан черлериниң харыысалгалыг ажилдакчылары берген.

Чер дээрге бистиң кол байлаавыс, чөмгерикчивис, ооң-биле ажылды экижидерге чоннуң амыдыралының деңнели бедиринге улуг салдарны чедирерин семинарга демдеглээн. Ындыг турбуже чер реформазы республикада оожум темпилиг чоруп турары илеткел кылган чер ажилдакчыларының чугааларындан илерээн. Олар Чазак Даргазының салган бөдүүн айтырыгларынга безин чогуур харыыларны берип шыдаваан. Чаа Хоойлу езугаар тус чер бот-башкарылгазының чаартылгалары бирги ээлчегде черден эгелээр ужуруг, чүге дээрге оларда чер, суг, арга-арыг, ыяш курлавырлары быжыглаттыңан, оон амыдырап-чурттаарының орулгазын, тодаргайлаарга, үндүрүглерин кирип алыр болгай. Мону барымдаалап көргөш, Ш.Д. Ооржак чер реформазында четпестерни дүрген эдеринче са-

гышты салган.

Республиканың кайы-даа кожуунунун, сумузуунун девискээринде кижиниң тодуг-догаа чурттаарынга четчир болгаш артар хөй малды азыраар одар-белчири делгем черлерлиг, тарааны, ногааларны, картофельди өстүрер суг-суггатыг, эки хөрзүнүг шөлдерлиг, кат, тоорук, мөөгүлүг, аңныг, балыктыг, куштуг тайгасыннарлыг, хөлдөрлиг, хемнерлиг. Оларны өг-бүлө, кижини бүрүзү кызымак, билдилег ажилдап тургаш, ажылгаарынче чыылганнар улуг кичээнгейни салган. Шак мындыг байлактыг черге чурттап оргаш, ылаңгыя көдээ черлерде кижилер «ажылым чок, аыш-чемим чок олур мен» деп чугаалаарга, амгы рынок экономиказының негелделеринге канчал-даа таарышпас деп түңнелди үндүргенер. Көдээге чылдың кайы-даа үезинде ажыл чок деп чүве турбас. Азырадыкчы хөөннүг, чалгаа, ажыл кылып билбес, тывынгыр бодалдар чок кижилер кандыг-ла-бир чылдак тып алгаш, «ажыл чок» деп ораын шыңгыы шүгүмчүлээн, ындыг хөөндөн үнер хемчеглерни алырын саналдаан.

Тыва Республиканың Чазаа бо чылын тараа бүдүрүлгезин 60 муң тонна чедирер доктаалды хүлээп алган, ол дээрге чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган кончуг улуг хемчег болур, ону боттандыраар дээш ажыл-иш чер болганда эгелээн. Семинар-хуралга илеткел кылганнар болгаш чүве чугаалааннар бо сорулганы күүседириниң аргалары, курла-

вырлары республикада барын айтыкшаш, ону чедип алырда чүнү кылыр тодаргай саналдарын бергенер. Күш-ажылдың хоочуну Александр Шаалының чугаазы ажыктыг, өөредиглиг болган. Ооң допчу утказын март 24-те үнген «Шын» солунда парлаан. Черниң хөрзүнүн эки болбаазырадып, шынарлыг үрезиннерни, чемишчилгелерни чажып, суггарылганы экижидип, агротехниктиг чурумнарны шын сагып тургаш, тараа-жыларның, механизаторларның ажыл-ижин бо херекти шитпирлээринче мөөңнээш, Чазактың 60 муң тонна тарааны бүдүрер дээн сорулгазын чедишкенин боттандыраар дээш ажылдаарын Ш.Д. Ооржак чугаазында демдеглээн.

Кожууннарның, сумуларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын ажылдап кылып, экономикактиг паспорттарын тургузар дугайында ТР-ниң Экономикактиг хөгжүлдө яамызының килдис начальниги А.К.Артынаың илеткели көдээниң социал экономиказын хөгжүдеринче, чуртакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган. Чаа Хоойлу езугаар тус чер бот-башкарылгазының чаартылгалары эгелээрге бо чугула айтырыг болу берген. Бо планга кожуун, суму бүрүзүнүн бүдүрүлгелерин, социал адырын хөгжүдериниң, суг, чер, арга-ыяш курлавырларын чөптүг ажылгаарының, орулгаларны канчал кирип алырының хемчеглерин айтыр. Оон аңгыда экономика чөвүлелдерин тургузар, оларның ажылдаар дүрүмнерин бадылаар. Экономикактиг чөвүлелдиң кол-ла сорулгазы болза муниципалдыг тургузууларга биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту дүрген хөгжүдериниң айтырыгларын шитпирлээр болур.

(Уланчызы 2-ги арында).

Бедик шаңналдар-биле

Республикага хамааты ужар чүүлүн сайзырадырынга ачы-хавыяалары болгаш салышкыны дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының март 24-те № 148 Чарлыын езугаар Тыва Республиканың «Күш-ажылчы шылгалал дээш» медалы-биле «Тываның агаар шугумнары» күрүнениң федералдыг каттышкан бүдүрүлгезинин директору Сергей Сендажиевич КУЖУГЕТ шаңнаткан.

Кадык камгалал талазы-биле ачы-хавыяалары болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2005 чылдың март 24-те №147 Чарлыын езугаар «Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Барыын-Хемчик кожуунуң уруглар эмнелгезинин медицина сестразы Александра Делгер-ооловна ООРЖАККА тывыскаан.

Кажан? Каа? Чүчү?

ТУРАНЧЫЛАР ТИИЛЭЭН

Март 25-27 хүннеринде уругларның бир дугаар республика чергелиг «Ада-чуртумга чоргаарлары мен» деп девизи-биле «Тиилелгениң салюду» улусчу чогаалдыг фестивалы болуп эрткен.

Аңаа ыраккы Тожу биле Тере-Хөлдөн школачылар кээп шыдаваан дээрден башка, өске кожууннарның дөгөрези киришкен. Ниитизи-биле 20 ажыг коллективтер мөөрейлешкен.

Фестивальдың кол сорулгазы — Ада-чурттуң Улуг дайынының халалыг уржуктарын ажы-төлдүн меделеринге чедирген. Бо сорулга чедип алдыңан деп болур.

Үш хүн үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түннелинде тиилекчилер илерээн: бирги черни Тураның ийи дугаар ортумак школазы алган; ийиги черде — Шагаан-Арыг школаларының коллективи; үшкү черде — Ак-Довурак. Оон аңгыда номинациялар аайы-биле база тиилекчилер илерээн.

БИЕЭКИ-ЛЕ УДУРЛАНЫКЧЫЛАР...

Тываның бирги Президентизиниң кубогу дээш школачыларның бешки республика чергелиг маргылдаазы болуп эрткен.

Чылдың эртип турар бо маргылдааның киржикчилериниң саны база чылдан чылче өзүп орав. Бо удаада уругларның, оолдарның — кайызының-даа талазындан чээрби ажыг командалар киришкен. Беш хүн үргүлчүлээн спортчу демиселдиң түннелинде биеэки-ле шыырак дээн командалар — эргиле удурланыкчылар шүүрелип артып калган.

Уруглар аразында сөөлгү оюнну «Кызыл-2» биле «Кызыл кожуун» ойнаан. Түннелинде Кызыл кожууну тиилээн. Команданың капитаны Аржаана Иргит, тренери Валерий Чангаш-оолович Монгуш (дузалакчы тренерлери С.Ө. Монгуш, К.О. Ховалыг). Чемпион болган Кызыл кожуунуң кыстарынга алдын медальдарны болгаш хүндүлүг бижиктерни Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Ооржак тывыскаан. Оон аңгыда ойнакчы бүрүзү база тренери 500 долларны алган.

Оолдардан «Кызыл-2» чемпионнааш, шак-ла ындыг шаңналдарны Шериг-оол Дизижикович

Ооржактың холундан алган. Уруглардан ийиги черни «Кызыл-2» алган, а үшкүзүнде — Ак-Довурактың командазы. Оолдардан ийиги черни Кызыл кожуунуң командазы алган, а үшкү черде — «Кызыл-1».

ТЕАТР ХҮНҮНДЕ

Март 27-де — Бүгү-делегийниң театр хүнүнде В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга «Артистиң азбуказы» деп солун программалыг концерттин артистер көрүкчүлеринге бараалгаткан.

Концерт эгелээр мурнунда театрың кол режиссеру А.К. Ооржак, директору А.К. Хо-мушку олар көрүкчүлерге театрга ынакшылы болгаш сонуургалы дээш өөрүп четтиргенин илередип, байыр чедирген. Оон соонда ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар З.Б. Самдан Театр хүнү-биле профессионал артистерге байыр чедиргеш, эрткен 2004 юбилейлиг чылда кириген улуг үлүг-хуузу дээш кол режиссер Алексей Ооржакка, хореограф Вячеслав Донгакка, чурукчу Начын Шалыкка тускай белектерни ты-выскаан.

«ТӨРЭЭН ЧЕР ДУГАЙЫНДА ТООЖУЛАЛ»

Март 25-те Кызылдың уран чүүл училищезиниң концерт залынга Россияның Композиторлар эвилелиниң Тывада регионалдыг салбырының концерти болган.

А.Чыргал-оол аттыг училищениң сургуулдары Тываның композиторларының янзы-бүрү чогаалдарындан тургустунган программаны чыылганнарга бараалгаткан. Ук ажилдарны училищениң орус улустуң хылдыг хөгжүм оркестри, үрер хөгжүм оркестри, Тываның национал оркестри, камерлиг оркестр болгаш күрүне филармониязының симфониктиг оркестри күүсеткен. Композиторлар С.Бюрбенич, С.Бадырааның, К.Данзынның, А.Монгуштуң, Вл.Токаның болгаш аныяк композиторларның аялгалары ол кежээ чаңгыланган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Бюджет—политиктиг чижиишкин эвес-тир

Тыва Республиканың Чазаа республиканың 2005 чылда бюджетиниң дугайында хоойлу төлөвилелин ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга сайгарып көөрү болгаш бадыладыры-биле бо чылдың эгезинде чогуур хуусаазында кириген турган. Депутаттар рес-

публиканың кол саң-хөө документизин чугаажып көргөш, кыска хуусаада эдип ап болур хире чүүдереге сылдаглааш, чылдың бир дугаар кварталы төнер чыгай бергенде, ону бирги номчулгада безин хүлээп албаан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы Тыва Республиканың 2005 чылда республика бюджетин бадылап бербейн туруп бээр, Сибирьниң федералдыг округунуң деңгелинге Тыва Республиканың Чазааның болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының төлээлериниң хуралын эрттирген. ТР-ниң Чазааның болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының каттышкан чөпшээржилге комиссиязын тургускаш, аңаа сүмележи, дугуржуп, сайгарып тургаш, бюджеттин орулгалыг болгаш чарыгдалдыг кезектеринде чедир кылдынмаан чүүлдерни шиитпирлээш, бюджетти март ай төнмээнде хүлээп алырын ук хуралга сүмелзэн турган. Ийи таланың төлээле-

ринден тургустунган чөпшээржилге комиссиязы март 19-тан бээр үш катап хуралдаан. Ындыгда болза парламентиниң төлээлери бодунуң туржун хевээр камгалап, республиканың, ооң чонунуң амыдыралына хүн бүрү эргежок чугула бюджетти бадылаарынче сагыш салбаан, кандыгда чөпшээржилге келбээн, бодунуң республиказының, чонунуң эрге-ажыын камгалаарынче сагыш салбайн турар кыдыра сеткилдин база катап бадыткаан.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттарының, чөпшээржилге комиссиязында төлээлериниң республиканың 2005 чылда бюджетин хүлээп алырынче кичээнге салбайн туруп берген быжыг эвес туру-

жунга, бюджетти чогуур хуусаазында хүлээп албайн баарга, кандыг уjurжуктарга чедиринге хамаарыштыр республиканың политиктиг партиялары болгаш хөй-ниити шимчээшкинери, Тываның тудугжулары ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарына кыйгырылганы хүлээп алган. Оларны «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарда парлаан. Ооң-биле чергелештир Тываның хамаатылары парламентиниң республика бюджетин хүлээп албайн турарына таарзынмаан чагааларны редакцияже бижип турар. Оларның чамдыктарын моон адаанда парладывыс.

риалдан берген болзунарза, чон силерни бир янзы көөр чадавас.

Ниити Россияда политиктиг турум байдал тургустунуп, экономиканың баазалыг адырлары көдүрлүп, чурттакчы чоннуң амыдырал-чурталгазы көдүрлүп орар болгай. А бистиң республикада «политиктиг чижилге» чаа деңгелче көдүрлүп орары мени дүвүредип турар. Депутаттарның аразында чонун, сонгукчуларын хүндүлевес, чүгле бодунуң эрге-ажыы, политиктиг ат-алдарын көдүрер, эрге-дужал чедип алып дээш чүткүп чоруур чамдык кижилер бар-дыр. Эргилделиг сандараашкынның эге чылдарында чон бажы төөредип тургаш, экин ажыр эрге-дужалды алган, бажын ажыр байып алган, ам келгеш бодунуң чонунуң чип орган хлевин хунаай бээр, ол чаржынчыг эвес бе?

Мария ХОМУШКУ,
күш-ажылдың хоочуну.

Бир депутат мырыңай бодунуң сонгукчуларына хүрээ тудуп бээринге безин акша-төгерикти тып ап шыдаар-дыр. А бистиң улус — чок, орта кылган чүзү-даа чок.

Хүндүлүг депутаттар, бюджет хүлээп алырында ойталап турбайн, Чазак-биле сүмележи, дугуржуп көрүңерзе? Чежеге дээр силерниң будалчак оюнарыңар көөр улус бис? Чон дээш амылдазыңарза! Чон база карактыг, кулактыг-ла болгай, чежеге дээр бисти мегелээр силер? Оода ажылдап алган акша-шалыңы-высты алырыңа шалтык каптаңар.

Дамдын-оол ДИНОВ.

Өв үр.

КИЖИ ЧӨГЕНИ БЭЭР-ДИР

Тываның бо чылдагы бюджетин ТР-ниң Хоойлужудулга палатазы бадылап бербейн туруп бергенден квартал төнер дей берди. Россияда бюджетин бадылап албаан чаңгыс субъект болу бердивис. Тываның Чазааның болгаш Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының төлээлери-биле Сибирь федералдыг округунуң деңгелинге барып чугаалажып, бюджетти бадылаарының талазы-биле айтырыгны сайгарып чугаалашкаш, силерге сүмени берген болгай. Ажы-биле чугаалаарга, бистиң бюджетивис Сибирь федералдыг округка эвес, бистиң тыва чонувустуң бир чыл иштинде чурттаар акша-хөреңгизи дээрзин эки билер силер.

Кажан силер депутат мандатты алып дээш сонгукчулар-биле ужуражып тургаш, чүңү азап турганыңарны ам сактып көрүңер

даан. ТР-ниң Чазааның болгаш парламентиниң каттышкан чөпшээржилге комиссиязының хуралына киржип келген депутаттар чаа-чаа негелделерни салып турарын солундан номчааш, шуут кайгадым.

База бир элдепиг чүүл чүлдизе ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюнуң, депутаты К.А. Бичелдейниң бюджетке хамаарылгазын бодап келгеш, кижичөгенир-дир. Силерни депутат кылдыр чон сонгуп каан болгай. Бир эвес сонгукчуларның, чоннуң эрге-ажыы дээш ылап-ла туржуп чоруур улус болзунарза, бюджетке хамаарыштыр боттарыңарның бодалыңарны, чоннуң үнелээри, хөй номчукчуларлыг республиканың хоочун солуннары «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга тайылбырдан азы мате-

СОКСАП КӨРҮҢЕРЕМ

Россияның өске субъектилерни боттарының бюджеттерин шагда-ла хүлээп алган, а бис дээрге чадажып-ла турар, бо кандыг аайлыг улус бис чогум черле? Чылыг-чымчак өрээлдерде олурп алган чокшурунга-ла өй, ол хирезинде орта чүве-даа кылбас чамдык депутаттар болгаш ындыг чүве ирги бе, кара туразында аажылаар?

Депутаттарның шуптузу дээр-ге база кайын боорул аан, аразында чүгээр улус база бар-ла ыйнаан. Оларның бажында каш кижичогу дедир баштап, дендеп

турары ол-дур. Шак ол удуртукчуларның ам бажы эъттензе-эъттензе, Тываның бо чылгы бюджетиниң төлөвилелин хүлээвейн, чонну акша чок арттырып каарындан-даа кортпас апарган улус деп бодаар кижичогу мен.

Сонгукчуларның оларны чүү дээш сонгуп алганын утуп алган болгаш ындыг-ла боор, чазак-чагырга-биле удурланып, «опозиция бис» дижи, чаргы-чаалы үндүреринге өйлежи калган аан. Эске-башка улус оларны ажыглап, боттарының солуннарында чүү деп-даа бижип турлар ышкажыл.

ЯДЫ-ТҮРЕҢГИ ЧОРУКТУ АЖЫП ЭРТЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).
Бо ажылды боттандырып чорударыңа яамының тускай эртемниглери тус чер бот-башкарылга органнарынга дузаны доктаамал чедирер болган.

Күш-ажыл курлавырларының балансызын тургузарын дугайында илеткелди база дыннаан, ында чурттакчы чоннуң өзүлдезиниң саны, структуразы, мергежили болгаш өске-даа чүүлдер кирип турар. Оон аңгыда кымны ажылдыг азы ажыл чок деп санаарын тайылбырлаан. Ногаалар өстүргөш, кат чыып, тооруктааш, оларны рынокта садып турар кижилерни ажылдыг кижилер деп санаар. Чамдык кижилер хөлезиленип кадарчылап тургаш, азы бодунуң машиназы-биле улустар

ыңай-бээр сөөртүп, акшаны ажылдап ап келгеш, ажыл чок кижичогу санаттырып турарын шын эвес деп санаан. Бо талазы-биле тодарадыр чүүлдер бары илерзэн.

Чурттакчы чонну ажылга тургузар талазы-биле тус черлерниң программаларын ажылдап кылып дугайында дыннадыгны В.С. Чажоол кылган. Ында чыл дургузунда кижиниң кылыр сезон ажылындан эгелээш, бүгү-ле ажыл-чорудулгазын кириген. Орта аңнаары, каттаары, чер, мал ажылы кылыры, септелгеге, чаагайжыдылгага киржири болгаш өске-даа ажылдар шуптузу хамааржыр. Күш-ажылчы харылзааларны шуптузун керээ езугаар боттандыраар, ында эргелерин, хүлээлгелерин, шалыңының хемчээлин айыткан турар

ужурлуг. Бо программа езугаар алырга көдээде чурттап турар кижиге чылдың кайы-даа үезинде ажыл четчир, бодун-на шыдаар болзуңза, чүңү-даа кылып болур. Моон сонгаар чаа тургустунган тус чер бот-башкарылга органнары ону боттандыраар дээш ажылдаар, күш-ажыл кылып шыдаар кижилерни олче хаара турар.

ТР-ниң күш-ажыл, социал, аныяктар политиказының талазы-биле сайыды А.Т. Конгар яды-түреңги чорукту ажып эртер талазы-биле ажылды канчаар организа-тап турарын чыылганнарга чугаалап берген. В.Путинниң айтканын күүседир дээш чоруктан ажылдар республикада эвээш эвезин ол айыткаш, яамының кылып турар хемчеглеринге

МАП ӨСТҮРЕРИН ЧЕРЛЕ УТТУП БОЛБАС

Ак-Довурак хоорайның Култура ордузунга тус чер бот-башкарылганың чаартылгалар талазы-биле өөредиглиг семинар-хурал бо чылдың март 19-та болуп эрткен. Аңаа кол айтырылгалар-биле чергелештир чурттакчы чоннуң яды-түреңги чоруктан уштунуп үнериниң аргаларының дугайында шыңгы чугаа база болган. Ол сайгарылгага күш-ажылдың хоочуннары Н.С.Бойду, А.Д. Шаалы база мен киржип, боттарыныстың бодалдарынысты чугааладывыс. Мен бодум хуумда мал ажылын хөгжүдеринге хамаарышкан бодаалдарын илереттим.

Тывага малдың баш санын өстүрери, оон алып продуктуларны бүдүрерин көвүдедири чугула сорулгаларның бирээзи болуп турар. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде көдээ ажыл-агыйга сандараашкын болганындан амгы салгалдык кижилери, ылаңгыя аныяктар, мал ажылындан ырап, малды ажаарынын, өстүрериниң аргаларын утуп бар чыдары, мергежилди хоочун малчыннарның эвээжеп орары дүвүрээзиниң байдалды тургузуп кел чыдар. Оон аңгыда мал оорунуң неперээни, дээрбедээр, үптээр чоруктар малчыннаар күзелди кижилерни оон оспаксырадып, чөгөндир бергени-биле көдээниң чурттакчылары хоорайларже көжүп эгелзэн, моон чедиммес амыдыралдыг кижилерниң саны көвүдөп орар.

Үстүнде бергедээшкиннерге удур кандыг хемчеглерни чорутса экил? Мал ажылыга кижилерни канчап ижиктирерил? Бо айтырылгаларга хамаарыштыр мээң бодалдарым мындыг. Амгы үеде ийи-чаңгыс өг-бүлө мал малдары болдумнас хире болу берген. Чүгле демниг, боо-чөпсөктүг, кызымак, дидим кижилер бо ажылды кылып шыдаар. Кайы-даа кожуунда малы хөй малчыннар бар болгай, оларның үлегер-чижээнге даянып тургаш, чер болганга ындыг малчын коданнарның санын көвүдедири. Малчыннаарыңа сундулуг кижилерге деткимче, дузаны чедирер, оларга ажылдап шыдаар, мал өстүрер күзелдиг

ажыл чок кижилерни быжыглаар. Мал оорларына удур малчыннар боттары демисежип шыдаар кылдыр чөпсөглээри, өөредир чугула деп санап чоруур мен. Кызымак, эрестиг малчыннар кажан-даа малын оорлатпас боор чүве. Ындыг кижилерни оорлар билер, оларны оорлаарындан коргар. Оон аңгыда малчын коданнарга дүнеки таңныылдарны тургузары чогумчалыг.

Кожууннарның хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның ажылдакчылары, участок шагдаалары мал оорларына удур демиселди канчаар чорударын, боо-чөпсөкти кадагаалаарын, ажыглаарын малчыннаарга өөредир хемчеглерни алыры база ажыктыг болур деп санаар мен. Малчын кижичогузунуң онашкан ажыл-хөреңгеге харысалгазын кажангызындан-

Семинар-хуралдың киржикчизинге сөс

даа артык бедидери бо берге үеде кончуг чугула болуп турар. Оон аңгыда суму чагыргалары, участок шагдаалары, хоойлудүрүм камгалаар албан черлери амыдыралдың норма-чижектерин хажыда бээр, кижилерниң хостуг, шөлзэн чурттаарына шалтыктаар, тодаргайлаарга, оор-сук кыла бээр хире ийи-чаңгыс хамаатылар-биле чугаалажып, оларны хайгааргалга алыры чугула хире. Мал оорларына удур мээң адааным болгаш өске-даа хемчеглерни чогууру-биле амыдыралга боттандыраар болза, мал оору чавырлыры албан, малчыннаар күзелдиглер көвүдээр, малдың баш саны өзөр.

Ажыл чок кижилерни ажылга хаара тудар, яды-түреңги чоруктан дүрген уштунар деп бодаар болза, кожуун, суму бүрүзү мал болгаш чер ажылын сайзырадырынче бүгү күштү мөөңнээри, чурттакчы чонну бо ажылдарга калбаа-биле хаара тудары чугула болуп турар.

Аваа МОНГУШ,
күш-ажылдың хоочуну.

КҮҮСЕДИРИНГЕ БҮЗҮРЕЛДИГ

Эрзин кожуунда 2005 чылдың январь 1-де медээ езугаар алырга 5538 бода, 60022 шээр, 2556 чылгы мал кыштап турар. Эрткен чылга деннээрге, ажыл-агыйларда малдың баш саны көвүдзэн. Кожуунда хой, өшкүнүң баш саны 6 хуу, арат ажыл-агыйларда бода мал 19 хуу өзүлдиг болган. Малчыннар малын кыштан хүр ажыраар дээш оларның ажаалдазын экижидип, одар, суггадын, чөмгерилгезин шын таарыштырып келгенинден

мал ниитизи-биле хүр кыш ажып турар.

Бо чылын эрзинчилер бода малдың баш санын 6170 баш, хой, өшкүнү 65 муң баш, чылгыны 3000 баш чедир өстүрер биче эвес сорулганы салганнар. Ону боттандырып болур бүгү-ле аргалар болгаш курлавырлар кожуунда бар, ынчангаш хүлээлгезин күүседиринге малчыннар бүзүрелдиг.

Бистиң корр.

хову ажылдарына хынамчалыг белеткенир, малдың чаш төлүн менди камгалап алып дээш демисел эгелзэн, ынчангаш хурал-суглаа эрттирип, хөй шак чарыгдар үе чок, бүгү ажыл-херекти салдырган сорулгаларны шиитпирлээринче мөөңнээрин ол онзалап демдеглзэн. «Бо залда чоннуң сонгааны удуртукчулар олуруп турар-дыр, сонгукчуларыңарга яды-түреңги чорукту дүрген ажып эртер, экономиканы хөгжүдөр дээштиг хемчеглерни алырын азаан болгай силер. Ону күүседир дээш кызымак ажылдаар, харысалганы бедидер, ол бүгү дээш чон мурнунга арын-нүүрлүг болур уjurлуг силер» — деп, Чазак Даргазы чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

АЙЫЫЛ-ХАЛАПТЫ БОЛДУРБАЗЫНЧЕ УГЛАНДЫРГАН БИС

Россия Федерациязының субъектилеринде күрүнө эрге-чагырганын органнары биле күрүнө эрге-чагырганын федералдыг органнарының аразында эрге-хүлээлгезин аңгылаар талазы-биле 2004 чылдың август 22-де №122 Федералдыг хоойлуну күүседир-биле, 2004 чылдың июль 31-де РФ-тиң Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр талазы-биле яамы болгаш Тыва Республиканың Чазаның аразында чамдык хүлээлгелерни бот-боттарына дамчыдып бээр дугайында чөпшээржилгени чарган, Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалалын, чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза байдалдардан база өрт айылындан камгалаар дээш айтырыгларның чамдык хүлээлгелерин бот-боттары боттандырып чорудар.

2005 чылдың январь 20-де Тыва Республиканың Чазак Даргазының «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының системазының болгаш структуразының дугайында» №7 Чарлыгына дүүштүр Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле яамызын дүжүргөн болгаш ооң хүлээлгезин Тыва Республиканың девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан чонну болгаш девискээрлерни өрт халавындан камгалаар талазы-биле ажил-чорудулганы хандыраар агентилелге дамчыдып берген.

Ол Чарлыкка үндезилээш, Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң кол хүлээлгезиниң талазы-биле дараазында сорулгаларны салып турар:

— Тыва Республиканың девискээринге өрт айылын хандыраар, техногенниг хевирлиг

болгаш бойдустуң онза берге байдалдарындан чонну база девискээрлерни камгалаар, хамааты камгалалының айтырыгларының талазы-биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазының чурумун республика девискээринге боттандырып чорудар талазы-биле хемчеглерни хандыраар;

— сугга камгалал кезектериниң, өңчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң объектилеринге, чурттакчылыг черлерге өрт өжүрүрүнге болгаш онза берге байдалдарны болдурбазының талазы-биле камгалал болгаш өрт кезектериниң хөделишкннерин дүүштүрер;

— дайын байдалының үезинде азы дайын хөделишкннериниң сөөлүндө онза берге байдалдарны уржуктарын чайладыр хөделишкннерге, республиканың чурттакчы чонунуң белеткелин шынарлыг организастаар талазы-биле байдалды тургузар.

Амгы үеде ТР-ниң Хамааты

камгалал болгаш онза байдалдар талазы-биле агентилелиниң мурнунда дараазында сорулгалар туруп турар: онза байдалдың тургустунуп келирин болгаш бооп болур байдалды эвээжедир база

чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруун хандыраар, 2005 чылдың часкы суг үериниң үезинде республиканың экономиказынга хамаарылгалыг кол объектилерниң турум ажилдаарын хандыраар сорулга-биле республиканың девискээринге онза берге байдалды болдурбас хемчеглерни алыр болгаш часкы сугларны айыыл чок эрттирер белеткел ажилдарының дугайында ТР-ниң Чазаның доктаалының төлөвилелин ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели ажилдап кылган.

Баш удур бердинген медээлер езугаар алырга, үер 2005 чылдың май айның үшкү он хонуунда, июнь

айның бирги он хонуунда бооп болур. Хенертен изээш, хар эрип, дош бадып, девискээр деңнелдиг онза берге байдал тургустуна бээрин прогноз бербейн турар. Ынчалза-даа Бай-Тайга, Каа-Хем, Таңды кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның девискээринге онза берге байдалдар тургустунуп болур. Үер үезинде агаар изип чылаанындан тайганың хары эрип, республиканың чамдык чурттакчылыг суурларының чуртталга бажыңарын суг ап, айыылдыг байдалга чедирип болур.

2005 чылда Тыва Республиканың девискээринге часкы сугларны айыыл чок эрттирер талазы-биле белеткел ажилдарының чоруп турарының дугайында айтырыгы ТР-ниң Чазаның чанында Онза байдалдар комиссиязының хуралына чугаалашкан болгаш орта Кызыл хоорайда дамбаны бьжыгларын база көргөн. ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели кожуун чагыргаларының удурткучларының киржилгези-биле семинар өөредилгени организастап эрттирген.

Часкы үерге белеткел ажилдарын чорудар сорулга-биле ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели суурларны өрттен камгалаар сорулга-биле ТР-ниң Арга-арыг ажил-агый агентилели-биле кады ажилда-жылганы чорудуп эгелзэн.

Үш дугаар кол сорулгавыс — ол республиканың чуртталга

секторунга өрт байдалының айыыл чок чоруун хандыраары. Бо чылдың үш айларында болуп турар өрттерниң саны өзүп, өлүп турар кижилерниң көвүдөп турары билдинген. Өрттү болдурбазын хандыраар сорулга-биле ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилели чуртталга секторунга профилактика ажилдарын күштелдирер сорулга-биле план хемчеглерни ажилдап кылган, ында: организацияларга лекция, беседаларны чорудары, өрт айылының талазы-биле тайылбырлыг чарлалдарны тарадыры көрдүнүп турар.

Республиканың чуртталга секторунга өрттүң айылын болдурбас болгаш ооң чедирген когаралын чайладыр сорулга-биле хүн бүрүнүң профилактика ажилдарын организастап чорудуп турар. Профилактиктиг хемчеглерниң үезинде 4 муң ажыг кижини өрт айылын болдурбазының хемчеглеринге өөрткен болгаш тайылбырны чоруткан. Өртке удур темага 3385 кижиниң киржилгези-биле 1281 лекция, беседалар номчаан. Онза кичээнгени от-биле оваарымчалыг болур талазы-биле бичии уругларның ортузунга профилактика ажилын күштелдиреринче угландырып турар бис.

Николай МОНГУШ,
ТР-ниң Девискээринге хамааты камгалал, онза байдалдардан чонну болгаш девискээрлерни өрт халавындан камгалаар талазы-биле ажил-чорудулганы хандыраар агентилелиниң директору.

ТҮҢНЭЛ ҮНДҮРЕРИ ЭЛЕК

РФ-ТИҢ ЧАЗАА БИР ЧЫЛ ИШТИНДЕ БОДУНУҢ МУРНУНДА САЛДЫНГАН КОЛ
СОЛУГАЛАРНЫ КҮҮСЕДИП ШЫДААН БЕ?

Бо чылдың март айда Россия Федерациязының М.Фрадковка удурткан Чазаның ажилдап эгелээнинден бээр бир чыл болган. РФ-тиң Президентизи В.В.Путин бодунуң ийиги ээлчээнде ажилдап эгелээрде РФ-тиң Чазанга кадрлар талазы-биле улуг чаартылгаларны кылганын билер бис. Кандыг-даа Чазак тодаргай углангышкынныг сорулгаларга үндезилетинип тургустунар дээрзи билдингир. РФ-тиң Чазаа бир чыл иштинде бодунуң мурнунда салдынган кол сорулгаларны күүседип шыдаан бе деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр. Чамдык политиктиг тайылбырлаачыларның чугаалап турары-биле алырга, В.В.Путин демократияга ажык орутку бербейн, эрге-чагырганың шыңгыы чурумун тудуп эгелээнинге оппозиция таарзынмайн турар, а чамдыктары ол баштайгы дөрт чылында эгелээнинге бодарга, ийиги ээлчээнде чурттакчы чоннуң амыдырал-чурталгазынга таарымча чок реформаларны чорудуп эгелзэн деп буруудадып турар политиктер база тыптып эгелзэн.

М.Фрадковтуң удурткан Чазаа эң-не чидиг социал реформаларны чорудуп эгелзэн. Социал чингелделерни акша-биле солаанынга дыка хөй россиянар таарзынмайн турар. Мында чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа чылдагааннар бар. Чөптүг талазы кандыг болганы дээрге, социал чингелделерге көрдүнгөн хөй түңнүг акшаның контролю кошкан болгаш ону оорлап ажыглап турар чоруктар көвүдзэн. Социал чингелделерниң хөй кези экономика кризистин эң берге чылдарында чурттакчы чоннуң амыдыралына деткимче кылдыр тургустунуп келгенин чон билеп алыр ужурул. Чөптүг талазы кандыг болганы дээрге, бо чингелделерни акша-биле солурунун бетинде чамдык чедир кылдырмаан чүүлдер илерзэн. Ону эдер талазы-биле РФ-тиң Чазаа тодаргай хемчеглерни алган. Административтиг реформанышын эвес чорутканындан чуртту эргелеп-башкаарының механизми херек кырында буурап дүшкен деп, оппозиция айтырыгны көдүрүп турар. Оларның бир

чидии-биле тургузуп турар айтырыгы губернаторлар соңгулдаларын дүжүргөш, Президентиниң саналдап киригени-биле тус черниң хоойлужудулга органнары бадылаар дээни болур. В.В.Путин бо айтырыгны чааскаан шийтпирлөөзүн, кажан ийи дугаар ээлчээнде соңгудары-биле соңгучулар-биле ужуражып турда, чаңгыс эвес удаа чондан бо айтырыгны көдүрүп турган. Губернаторлар соңгулдалары кандыг байдалдыг, канчаар эртип турганын кончуг эки билер бис. Ажыы-биле чугаалаарга, акшалыг бай кижилерниң чижилгези-биле эртип, оон эрткеш, эрткен оруу «хөлөгелиг» кижилерниң киржи бээр чажыт эвес-ле болгай. Шыны-биле чугаалаар болза, Россия демократиядан эки чүүлду чедип албаан, хөй-ле митингилеп, ажил соксадып тургаш, хоозураашкынга келгенивисти канчал уттур бис. Коммунист партия чуртту удуртуп турар, кончуг шыңгыы хоойлу-дүрүмнүг Кыдат, Көрей республикалар кайы хире сайзырай берген-дир.

Чурттуң экономикаг көргүзүү өөрүнчүг эвес деп айтырыгга оппозиция РФ-тиң Чазан буруудадып турар. Билдингир экономист, Күрүнө Думазының депутаты С.Глазьев январь айда «Комсомольская правда» солунга берген интервьюсунда чуртта инфляция 19 хуу чедип турар дээн, а херек кырында РФ-тиң Чазаның берген медээсинде 11,8 хуу болуп турар. Күрүнениң кол экономикаг көргүзүлгелерин РФ-тиң статистика органнары берип турар болганда, Чазактың медээзи шын турар ужурул.

РФ-тиң Чазаа саң-хөө айтырыын чедимчелиг шийтпирлээр талазы-биле ажил чорутпайн турар деп чугаалап болбас. Мен борта мындыг чижекти кирип көрейн. 2005 чылдың февральда үндүрүгнү аңгылаарының хемчээлиниң дугайында хоойлу төлөвилелин РФ-тиң Чазаа белеткээш, Күрүнө Думазыны киирген. Ында чедиммес кижилерге үндүрүгнү б хууга чедир бадыргаш, бай-шыдалдыг кижилерге 30 хуу чедир өстүрерин көргөн турган. Хоойлу төлөвилелин бистин хүндүлүг депутаттарыны бадылавайн барган. Акшазын кайнаар салырын аайын тыппайн турар миллиардерлер биле бөдүүн ажилчынар эрги хевээр 13 хуу төлөп турар. Сайзыраңгай чурттарда үндүрүгнү хемчээли орулганың деңнелинден хамааржып турар. Ам борта тодаргай болуру-биле мындыг чижекти кирип көрейн. Албан төлээр үндүрүгнүң хемчээли АКШ-та — 39,6 хуу, Англияда — 40 хуу, Германияда — 51,5 хуу, Францияда — 60 хуу, Россияда — 13 хуу.

Кем-херек үлгедиишкни-

биле холбаштыр хуужудуп алган күрүнө өңчү-хөргөзгүн хавырып алыр дугайында хоойлу төлөвилели каш чыл иштинде Күрүнө Думазында чытпышаан хевээр, ону база Күрдуманың депутаттары эрттирбейн турар. Ол кижиниң эргезинге удур деп бадыткап турар. Европа чурттарында байшыдалдыг кижилер чүс-чүс чыл төөгүлүг болуп турар. Бистин миллиардерлеривис Ельцинниң «столунуң» кырындан тараан кижилер-ле болгай. Он чыл иштинде тыптып келген Россияның улуг байлары делегей чурттарының аразында ийи дугаар черде келгенин бүгү делегей кайгап турар. Ол хире бай Россияның хамаатыларының 60 ажыг хуузу амыдырал-чурттаарының ортумак хемчээлиниң адаанда турар, 20 хуузу яды-түрөңги байдалда чурттап турар.

Бир чыл иштинде ыт-шимзэн чок барган, (мооң мурнунда РФ-тиң Чазан даргалат турган) М.Касьянов хенертен көстүп келгеш, журналистер-биле парлаг конференциязын эрттиргеш, РФ-тиң Чазаның чорудуп турар социал-экономикаг реформазын шүгүмчүлөп эгелзэн. Ооң политикаге көстүп келгени баш удур планнаттыг ажил дээрзин аналитиктер чугаалап турар. Касьяновту билдингир политиктер А.Волошин, Ельцинниң күдээзи В.Юмашев, чамдык Президентиниң айтырышкыны-биле катап бадылаттырбаан губернаторлар каттыжып турары билдинип турар. 2008 чылдың Президент соңгулдазынче угланган политиктиг ажилды эгелзэн билдинип келген. Чоокку үеде демократтыг реформаның Россия фондузун тургузарының дугайында чыыш болуру билдинип турар. Бир эвес оң талакы күштерниң (СПС) болгаш «Яблоко» партиялары каттышкаш, ону М.Касьянов удур-

ту бээр болза, Кремльге удур улуг күш болу бээр чадавас деп политиктиг тайылбырлаачылар чугаалап турар. Ооң-биле чергелештир билдингир политик Москва хоорайның мэри Ю.Лужков күүседикчи эрге-чагыргага хамаарыштыр бодунуң хомудалын бижимел-биле В.В.Путинниң адында кириген. Кадык камгала-лында болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйында реформаны шийтпирлээр болгаш Төп биле регионнар аразында үндүрүлгелер кирип-дезин чөптүг аңгылаарын дилзэн.

Борта мындыг чүүлду демдегеп каары артык эвес. «Ажыл кылбас кижичастырыг кылбас» дээр болгай. РФ-тиң Чазаа кончуг нарын реформаны чорудуп турар. Ол талазы-биле чедимшикнер-даа, частырыглар-даа туруп болур. Ылангыя чингелделерни акша-биле солааны РФ-тиң Чазан шүгүмчүлээринге чылдак тыппайн турган оппозицияга ажык орук болган деп чугаалап болур.

Чамдык аналитиктерниң чугаалап турары-биле алырга, РФ-тиң Чазаа солуттунар чадавас деп база турар. Чурттуң Президентизи бо хире нарын социал-экономикаг реформаны чорудуп тургаш, РФ-тиң Чазан солурунун дугайында айтырыг турбас ужурул дээрзин Кремльден кээп турар медээлер бадыткап турар. РФ-тиң Президентизиниң соңгулда мурнунда салдынган программанында чүүлдерни боттандыра дээш, РФ-тиң Чазаа тодаргай ажил-херектерни боттандырып чорудуп турар. Чазактың бир чыл иштинде кылып чоруткан ажилында дорт түңнел үндүрүп, оон ажылынга ыңдыг-мындыг деп түңнел үндүрери болдунмас. Чүге дээрге программада салдынган чүүлдерниң хуусаазы узун дээрзин баш удур айтып каары чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

«МЭЭН АДЫМ — «МАЭСТРО»

Дайынга немецтерниң тус-тузунда 62 болгаш 59 самолеттарын дүжүр аткан ат-сураглыг ужудукчулар Иван Кожедуб биле Александр Покрышкинни билбес кижилер ховар. Ынчалза-даа олардан чүгле 5-10 хире эвээш самолетту дүжүр аткан маадырларны билир улус ындыг-

ла кончуг хөй эвес. Кожедуб биле Покрышкинниң «бистиң шылгараңгай ужудукчуларывыстың бирээзи» деп санап чорааны, Ийиги делегей дайынының база бир алдарлыг ужудукчузу Виталий Иванович Попков-биле ужурашкаш, ооң сактыышкыннарын парладывыс.

ЖУКОВКА БООЛАДЫП ШИИТТИРЕР ЧАСКАН МЕН...

Дайын чылдарында барык бүгү Европаның кырынга тулушкан мен. Москва адаанга дайынның баштайгы самоледун дүжүр аттым. Ооң соонда Сталинград, Курск тулчуушкуннарынга кириштим. Польша, Венгрия, Австрияны хосташтым. Берлин операциязынга киришкеш, немецтерниң сөөлгү самоледун дүжүр аттым.

Пентагонда эң тергийн дээн 23 совет ужудукчунуң аттарын сиилбээн дашта мээң адым база бар... А олынаар кирбейн барып база болур турган, чүге дээрге 42 чылда Жуков мени боолал шиидип каар часкан. Полк командири алдарлыг Василий Зайцев бисти арай деп камгалап албаан болза, дайынчы эш-өөрүм-биле кады кезээ мөңгедэ дээрже чоруптар турган ийик мен. Жуковтуң немецтерниң Сталинград кырынга кара туразында аажылап турганынга хорадап турганы ол. Ынчан аңаа бистерде фашистерниң 2000 самоледунга удур чүгле 7(!) самолет бар деп кым-даа тайылбырлап чадал каан. Ооң кадында 227 дугаарлыг «Чаңгыс-даа базым аткаар-лава!» деп билдингир дужаал база күш кирип келген болгаш, буруулуг кижилерни командирлери ол-ла черинге адып шиидип турган.

Жуков бистиң командиривистен бистерни адып шиидерин негээрже, Зайцев: «Мен бодумнуң улусуну боолавам мен! Олар ынчалдыр-ла дээрден эвээжеп калган кээр улус-тур. Боолаар болза, чүгле немецтерни адар мен...» деп харыылаан киж. Жуков хорадаанындан арны-бажы аңаа таарышпайн барган каш офицерни бооладып каапкан.

Маршалдың 70 харлаанын демдегледип турда, мен ооң-биле кады президиумга таваржы берген мен. Ол менден: «Генерал, мен силерге дайын үезинде ужурашкан киж боор мен бе?» дээрге, «Ийе, эш маршал, ийи катап. Бир удаа силер мени адып шиидип каар часкан силер...» деп харыылап бердим. Чазактың машиназынга кады чанып бар чыдырывыста, ол хенертен: «Мен шериглерниң хей-адын көдүрүп, оларның аразында дүвүрээзин болдур-базы-биле, Сталинградка аткаарлаашкынны соксадыры-биле ону кылган мен. Ынчан үениң негелдези ындыг турган-дыр ийин але... Чамдык кижилерниң турум эвес

чоруунуң хайындан дыка хөй улус дүвүрелге алзып турган-на болгай. Бис ол бүгүнү ынчан шиитпирли-биле соксаптаан болзувусса, дайынга аштырар турган бис!»

ЧҮНҮ-ДАА КӨРҮП ЧОРААН БОДУМ ЫГЛАПТЫМ...

43 чылда Орловск-Курск угланыышкынынга дайынның 24 самоледун дүжүр атканы дээш Совет Эвилелиниң Маадырының Алдын сылдызын алган мен.

... Ынчалза-даа чүгле мен дүжүр адып турбаан-на болгай мен, бодумну база дүжүр адып турган. Баштай – Москва адаанга, 42 чылдың эгезинде. Өрттени берген самолеттан парашюттуг шурап четтиккен мен. Мага-боттуң 60 хуузу өрттенген чүве, 6 пластиктиг операцияны эртим. Ооң соонда – 42 чылдың күзүндө Донбасс биле Харьков аразында. Үш дугаарында – 44 чылдың эгезинде Польшага тулчуушкун үезинде. Балыглатканым эндерик. Киж алыр орта чер-даа чок киж-дир мен ийин.

Маадырның ийиги сылдызын меңээ 45 чылда тывыскам. Тиилелгениң Парад хүнүнге чедир 47 самолетту чааскаан, 13 самолетту өөрлерим-биле дүжүр аттым. Американнар мени шуут 168 машина дүжүр аткан деп санап турарлар. Олар дөрт моторлуг чаңгыс самолетту дөрт самолетка деңгээр улус-тур ийин. Чогум болза дөрт

моторлуг самолетту дүжүр адарында берге чүве чок. А Кожедуб болгаш Покрышкин дег чааскаан 62 азы 59 самолет дүжүр адары – езулуг маадырлыг чорук-тур!

Төрээн чуртумнуң шаңналдары меңээ шупту эргим болгаш үнелиг. Ынчалза-даа 1942 чылда бүүзэлтирген Ленинградка аштап өлүп турган улустуң аразындан камгалап алганывыс 30 уругларның өөрүп четтиргени чүдөн артык чоок. Ынчан Жданов биле Жуковту Москвадан Ленинградка чедир ужарын хандырар даалга күүседир ужурулуг турган бис. Ленинградка чурттап турган даай-авамга аыш-чем чедирип бээр деп шиитпирлеп алган мен.

Даалгавыс күүседип каан соонда даай-авамче чеде бээримге, аажок өөрээнинден ыглапты. Ол уруглар бажынынга ажылдап турган болгаш, ажаап-карактап турганы уругларын биске көргүскеш, оларны чемгерип эгеледи. Чүнү-даа көрүп чораан дайынчы бодум карактарым чаштарын тудуп шыдавайн бардым: 30 чаштың чүгле кеш биле сөөктери арткан болду. Оларның чүгле карактары дириг, боттары шимчеп албас болдулар.

Бир-ле чүвени кылыры негеттинип келген. Бисти үдээр хүлээлгелиг самолет бүүзэлтирген хоорайдан чүгле аар балыглатканын алыр эргелиг турган. Оода чадаарда оларның санын эвээжедири азы самолетту эрттир чүдүрери база болдунмас. Ынчаар орта кывар чүлдүң чамдызын үндүр агыскаш, уругларның шуптузун алыр деп шиитпирге келдивис. Москваның уруглар бажынынга хыл кырында байдалга келген уругларны чедирип бергенивис дыка-ла өөрүнчүг болган.

«ШАРТЫЛААНЫҢ» «МАЭСТРО» АПАРГАНЫ

Удуртуп турганым эскадрильяның алдаржааны чүл дээрге, 14 ужудукчунуң 11-и Маадырлар турган. Бистиң дугайывыста «Дайындыва – чүгле кырганнар» деп кино-даа тырттырган. Ында мээң баштайгы дайынчы базымнарымны «азеродром дежурный» боорга, «Шартылаа» деп шолалаткан Александровтуң овуру-хевирин дамчыштыр көргүскен чүве. Ынчалза-даа немецтер халдап кээрге, хамык улус радедур маннажып эгелээрге, ол бир хыдыкчыга уждуп үнгеш, дайынның самоледун дүжүр адып каар. Ол дээш ону

улус хүндүлөп, «кырган солдаттар» аразында кириер. Ол бүгү мээң баштайгы самолет дүжүр атканын-биле дөмей.

Ооң соонда улаштыр дайылдашканым Маэстроң овуру-хевиринде илереттинген. Мээң харылзажыры адым база «Маэстро» турган-на болгай. Ынчаар адап каанының чылдагааны – эгезинде черге, ооң соонда дээрге кылып турган чүүлдерим дээш. Черге джаз-оркестр удуртуп турган кижидир мен ийин. Бир катап Днепропетровск кырынга бистиң эскадрилья езулуг «дээр джазын» көргүзүпкен соонда (ынчан 10 самолетту, ооң иштинден мен – 3-тү дүжүр аткан бис), мээң оралакчым Совет Эвилелиниң Маадыры Серге Глинкин менден: «Эш командир, ырлап болур бис бе?» деп айтырган. Өөрээнимден чөпшээрептеримге, бистиң эрлер эфирге «Ой, Днепро, Днепро, күчү күштүг, делгем-дир сен...» деп бадыра-ла берген. Эгезинден эгелээш төндүр ырлажыптарывыска, черден херээжин үн: «Улуу-биле четтирдивис, Маэстро!» деп аяныны аажок кылдыр чугааланды. Мен каттырып-каш: «Концерт дээш бе азы тулчуушкун дээш бе?» дээримге, ол-ла үн: «Кайызы-даа дээш» деп харыылады. Шак ындыг ыраажы эскадрилья турган улус-тур бис ийин! Ынчангаш Утесов боду биске ийи хыдыкчы самолетту белекке бергеш, оларны «Хөглүг оолдар» деп адаан киж...

Николай ДОБРЮХА, «АиФ» № 8, 2005ч.

(Чапай Соппа таарыштыр очулдурган.)

ЧУРУКТАРДА: Виталий Попков аныянда; маадыр бодунуң тураскаалының мурнунда.

Өвүрнүң Саглыга Лагба Кара-Дарга оглу биле Шавыраа Кысыыдай Ооржактарның өг-бүлениге он бир ажы-төл төрүтүнген чүве-дир. Оларның ажы-төлүнүң аразындан кончуг эрес-шоова кыс өскелеринден ылгалдыг өзүп келген. Ол уругларының тос дугаары болгаш, улуг угбаларының, акыларының улуска дузааргак болгаш өске-даа ажылгыр, чаагай чаңчылын ханы шингээдип алыр турган. Кызының ындыг эрес-шоова, кижилерге дузааргак талазын эскерип көргөш, ада-иези «Дузааргакпайывыс» дижиң эргеледир.

1936 чылда Сегээ ховузунга (ам Хандагайты суур турар) чайлаг школазы ажыттынган. Аңаа ол-бо аалдардан 70 өөреникчи чыылган. Ийи ай дургузунда Соскур-оол деп башкы өөреникчилерни үжүк-бижикке кончуг эки өөретеннин Хажытмаа ам сактып ораар.

Хажытмаа Чадаанага Олег Сувакпит, Куулар Оргу, Нордуп уруу Дарья, Монгуш Кенин-Лопсан суглар-биле кады өөренип турган. Өске өөрү-биле бир дөмей, 5 классты кончуг эки дооскан соонда, амыдыралының аайы-биле Хажытмаа Тес-Хемге көжүп келген. Ынчан ол өөрелдигезин ол черге уламчылаар чай тыппаан. Өске черге келген улус удур өдөк-кыштаг кылыр, кажжаа-хораа тудар, бичин дунмалары база бар.

1941 чылда дайын база эгелээн. Хөй-ниити ажылы база аңаа хосчай бербээн. Мурнакчы, эрес-шоова болгаш ажылгыр, дузааргак боорга, ону дасык даргаладып каан. Оон аңгыда өскелерден үжүк-бижикти база эки билер болган. Данзы-бүрүткел кылыптар, сан-түн үндүрүптер, медээ бериптер боорга, аңаа бүүзүрэн.

Кыстар база шериг херээн өөренип, боо-монгу, ок-чемзекти болгаш ыштыг хорандан канчаар камгаланырын өөренип турган. Аревэчи кыстарның аразында «Ворошиловчу адыгыжы» хөрөк демдектиг киж хөй турганын Хажытмаа сактып ор. Боодалгага чамдык оолдарны безин ажып турган. Дасык даргазы база «адыгыжы» демдектиг. Ол үеде киж бүрүзү бодун дайынчы, оран камгалакчызы, барыын чүктүң фашистерин база патриотчу кылдыр санаар турган-дыр. Хаактыг походтар, дүнеки өөрелдигелер болгаш боодалгалар хаая эвес болгулаар.

Акызы Ооржак Комбуй — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, эки турачы. Ол амыдыралын өрт шеринден эгелээн. Дайын соонда Өвүрге, Чөөн-Хемчикке, Тес-Хемге милиция начальниктеп келген. Бо акызы дайын шөлүндө боорга, Хажытмаа тыва эки турачыларже чагаа бижип, идик-хеп-даа чорудуп

ДУЗА

турган. Ооң дузаламчы чыырынга идепкейлиг киржип келгениниң чылдагааны база бо. Төрээн акызы халаптыг дайынның аспаанга турган. Ынчангаш Хажытмаа акызының чагааларын чыылган чонга таныштырып, хурал-суглаага номчуп берип турган.

Хажытмаа ол бүгү суртаал ажылдарын чораан черинге бодунуң дузалакчызы Долгар-биле дүн-хүн дивес чорудар турган. Ыштан кылган автомат боолар-

лыг Берт-Дагдан ополченнеп үнүпкеш, Самагалдай чедир походтап чедер. Ол походка шеригниң эге билгилерин өөретишаан, боодалгалар база кылыр. Мынчап келирге, аревэчи кыстар шериг өөрелдигеден аңгыда, фронтуга дузаламчы чыырынга шалыпкын киржиң турган. Ол-ла ажылдарга дузалажып, аалдарга чыгган дузаламчы чедиржиң бээр оол база тыптып келген. Ам бо хөй ажы-төлүнүң ачазы Хавыяа Куңгааваевич Кашпык-оол ол болган.

Хажытмаа Тараачыновна 1945 чылга чедир дасык даргалаан. Ол аныяк өг-бүлеге каалама, ажык орук турбаан. Ылаңгыя тараа тарыыр, шөл, суг-сугат, сизген кезер чер, одар-белчиң дээш, кызгадалга таваржып келген. Колхозка база кирибээн. Кол-ла чылдагааны — Кашпык-оол биле Моңгалбиниң бай улустуң ажы-төлү дээш, колхозка кирибейн барган. Ынчангаш Балгазынга көжүп келгеннер. Маңаа «Революцияның чалбыыжы» колхозка кирген.

«Революцияның чалбыыжы» колхозка киргеш, өг-бүле улаштыр малчыннай берген. Чогум колхозтуң тускай эртемнигелери болгаш өске-даа даргалары малчыннарже эки сагыш салырын Хажытмаа Тараачыновна сактып ор. Мал-маганның ниити байдалын көрбүшаан, амыдыралга дузалажып, демин кадарын ол үнелеп

орду. Ниитизи-биле колхозка 28 чыл малчыннаан. Уругларының адазы аар арааш, 52 харлыында «кызыл-дустаан». Өг-бүлениң идегелдиг чөлөнгижи, уругларының ынак адазы чок апарза-даа, Хажытмаа Тараачыновна ажы-төлүн төлөптиг кижилер кылдыр кижизитишаан, дөгерезин эртембилеге чедирип шыдаан. Олары чедип алган мергелдигдериниң аайы-биле күрүнезинге, чонунга бараан болуп чоруурлар. Сарыг-оол биле Оюмаа Чазакта ажылдап турар.

Маадыр-ие ажы-төлүнүң уругларын естүржүп мага ханган. Ам мырыңай олары тускай эртембилеге чедип, чамдыктары аңгы-башка амыдырал туду берген. Ажы-төлүнүң мындыг өөрүшкүзүн үлежиң чоруур эневис 1925 чылдың апрель 15-те Өвүрнүң Саглыда Сай-Ооруу деп кыштага төрүтүнген. Мынчап келирге, частың чагаай айында Хажытмаа Тараачыновна 80 харлаар. Бо хире назы-харының дургузунда күрүнезинге-даа, чонунга-даа база ажы-төлүнге-даа кандыг дузаның көргүспеди дээр! Тиилелгениң 60 чыл оюнга уткуштур фронтуга улуг дузаның чедирип келген энеге, аревэчиге чүгле кадык болурун, сагыш-сеткили өөрүшкүлүг ораарын күзеп каайн.

Сириңмаа ЧОДУ, журналист.

Чаа албан чериниң бажыңы.

ЖЕРЕГЛЕКЧИЛЕР. ОЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ ДЭЭШ

Бо 2005 чылдың январьдан эгелээш ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнге эде организасташкын бо хүннерге чедир уламчылап турар. Ол албан чериниң орнунда ам чаа Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелели тургустунган. Ол чаа тургустунган албан чериниң удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар күрүнениң кол санитар эмчизи Любовь Маадыр-ооловна Ооржак-биле интервью.

— Любовь Маадыр-ооловна, силерниң удуртуп турарыңар албан черинде чоруттунуп турар эде организасташкынның алыс уjur-утказы кандыг бооп турарыл?

— Россия Федерациязының Президентизиниң 2004 чылдың март 9-та № 314 "Күүсекчи эрге-чагырга органнарының федералдыг тургузуунуң болгаш системаның дугайында" Айтышкынын амыдыралга боттандыра-рынга хамаарыштыр чуртта административтиг чаартылгалар чоруп турар. Ол чаартылгаларга Күрсанэпидхайгаарал албаны база таваржы берген. Бистиң албан черинге эде организасташкынның алыс уjur-утказы ооң хынаар болгаш хайгаараар хүлээлгезин ийи аңгы кылдыр чарганы бооп турар. Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың апрель 6-да № 154 "Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар федералдыг албанның айтырыглары" деп доктаалыңга дүүштүр субъектилерде девискээр талазы-биле органнарын дамчыштыр бодунуң ажылын боттандыраар федералдыг албан чери тургустунган.

РФ-тиң Чазааның 2005 чылдың январь 13-те № 23 доктаалы-биле "Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" деп Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелелиниң ажылын боттандыраар хандыраар база күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын күүседип күрүне албан чери тургустунган.

— Ынчач кээрге ол чаа тургустунган Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелелиниң күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын чорударындан аңгыда, кандыг чаа хүлээлгелери барыл?

— Чаа тургустунган Федералдыг албанга бодунуң хүлээлгелерин ТР-ниң "Госторгинспекция", Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле Россияның Монополияга удур политика яамызы дамчыдып берген. Ынчангаш Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелели күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын чорударындан аңгыда, садыг-саарылга рыногунга хереглекчилерниң эргелерин камгалаар хүлээлгени база күүседип. Оон ыңай "Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" деп кадык камгалалының күрүнениң федералдыг албан чери Барыын-Хемчик, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Таңды, Би-Хем, Каа-Хем, Тес-Хем кожуннарда 9 салбырлыг. Чаа федералдыг албанның күрүнениң санитар-эпидемиологтуг хайгааралын, хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруунуң камгалалын боттандыраар хүлээлгелерин ук салбырлар дамчыштыр хандыраар.

— Чаа тургустунган Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелели бодунуң чаа хүлээлгелерин боттандыраар эгелей берген боор аа, Любовь Маадыр-ооловна?

— Ийе. ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнге эде организасташкыннар соонда, ооң орнунга тургустунган чаа албан чери болур Хереглекчилерниң эргелерин

нун чурттакчыларының чорутканы 15 билдиришкнде (31,9 хуузу) "Тываэнерго" ААН-ниң хереглекчилер-биле чарган керээлерниң негелделериниң чөптүг эвезин, ажыглаттынган электри чырыы дээш төлевирилерниң херек кырында сан-фактыларга дүүшпезин, 11 билдиришкнде (23,1 хуузу)

чамдык садыгларда идик-хеп аймаа бараан-сараанның шынарының багайын, 1 билдиришкнде (2,1 хуузу) аптекаларда чамдык садып турар эм аймааның сертификат чогуун, 1 билдиришкнде хемчээли таарышпас болган азы шынары эки эвес артык кезектер дээн чижектиг барааннарны дедир эгидер арга чогуун шүгүмчүлөп хомудаан болгулаан.

Устүнде адаттынган федералдыг албанның девискээр эргелелиниң специалистери 34 билдиришкнини (барык 50 хуузу) истеп сайгарганының түңнелинде хереглекчилерниң чөптүг негелделерин хандырып, оларның когараар чаканы акша-хөреңгизин эгидип база 18420

рубль түңге идик, даараан хептер, электри-биле ажылдаар эт-сеп дээн чижектиг эки барааннарны негеп солуп берген. Эм аймаа садып турар аптекаларга бараан бүрүзүнүң сертификаттарын хереглекчилерге ыялап көргүзөр негелдени тургускан. Кызыл хоорайга чуртталга-коммунал хандырылганының четпестерин

мейская кудумчунда № 237 бажыңда чылыг тарадыр системаның ажылын экижиткен.

Чоннун кириген билдиришкнинери, хомудалдарыңа үндезилеп, 2005 чылдың 2-ги, 3-кү кварталдарында кылып чорудар ажылдарның тодаргай планы тургустунган. Хөй аал чурттаар чаагай-

Хереглекчилерниң эргезин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар талазы-биле федералдыг албанның ТР-де эргелелиниң удуртукчузу Л.М.Ооржак.

жыткан бажыңнарның ханаларында, дээвирилеринде, бок төгер камераларда соок эрттирер ойбактарны чылыглар, подъездилерге косметиктиг септелгелерни кылдыраар. Лопсанчп кудумчунда № 371, Кечил-оол кудумчунда № 19, Калинин кудумчунда № 7 бажыңнарда квартираларның септелгезин чурттааны дээш төлээр акша-хөреңги-биле чорудар. Красноармейская кудумчунда № 134 бажыңда аржыылдар кургадыр черни чаартыр. Лопсанчп кудумчунда № 39 бажыңда ханаларны чылыгларын квартира арендап турар кижиниң чуртааны дээш төлээр хөреңгизи-биле чорудар.

— Оон ыңай кандыг хамчелер алдынып турарыл?

— Бир билдиришкнин "Тыва-энерго" ААН-че адресстинген. 22 билдиришкнинерни ам-даа сайгарып көрүп турар бис. 6 аптека албан черлерин, 6 чуртталга-коммунал ажыл-агый эргелелдерин, 4 эмнелге черлерин хайгаарап хынаанының түңнелдеринге хамаарыштыр 17 акт, административтиг чурум хажыдышкынының дугайында 12 протокол тургустунган. Оран-савазын санитар дүрүмүңе дүүштүр септел-селивзэн удуртукчуларга хамаарыштыр 11 торгаалды онааган. Чуртталга-коммунал хандырылганында четпестерни эдер сорулга-биле "Бистиң бажыңымыс" МУБ-че негелде бижикти чоруткан.

Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар талазы-биле федералдыг албанның девискээр эргелелиниң даалгазы-биле эм садып алырыңа чигелделерлиг хамаатыларның эргелерин барым-

даалаан хемчеглерниң хыналдазының (5 катап), чигелделерни акша төлевири-биле солаанының соонда хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының талазы-биле хоойлужудулганың күүселдезин, күрүнениң социал деткимчезин алыр хамаатыларга санаторий-курорттарга дыштанып эмнедир арга бээр хемчеглерниң дугайында медээлер ук албан черинге доктаамал кээп турар.

2005 чылдың февраль 1-де ТР-ниң чуртталга-коммунал агентилелинге чуртталга-коммуналдыг хандырылга төлевири дээш хамаатыларга дузалал акша бээриниң чурумунга өскерилгелер киририн саналдаан. Ук өскерилгелерни ТР-ниң Чазаа 2004 чылдың декабрь 22-де № 1172 доктаалы-биле бадылаан турган, чүге дээрге дузалал акшаның хемчээли өг-бүлелерниң орулгазының чурттаарыңа эргежок чугула хөреңгиниң эң биче хемчээлиниң чартыындан куду болганындан тодараттынар турган. Россия Федерациязының Чазааның 2004 чылдың август 30-де № 441 доктаалыңга дүүштүр ТР-ниң Чазаа 2005 чылдың февраль 4-те № 68 дузалалчы акшаның хемчээлин өскерткен доктаалды хүлээп алган.

2005 чылдың февраль 10-да ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының яамызынга ТР-ниң Чазааның 2004 чылдың декабрь 28-те № 1201 доктаалыңга немелделер киририн саналдаан. Чүге дээрге ында күш-ажылдың хоочуннарыңа, өг-бүлелериниң ажыл кылып шыдавас, кадыкшылы багай кижигүннеринге ай санында төлөп бээр дузалалчы акшаның хемчээли, олар-биле кады чурттап турарларга чуртталга-коммунал хандырылганы төлээринге 50 хуу чигелде бадыткаттынмаан. Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-та үндүргени республикада чигелделиг категорияларда кирип турар кижилерге социал деткимче көргүзериниң дугайында № 1147, 1159 хоойлуларында ай санында төлээр дузалалчы акшаның бээр хуусаазы, чуруму айыптынмаан.

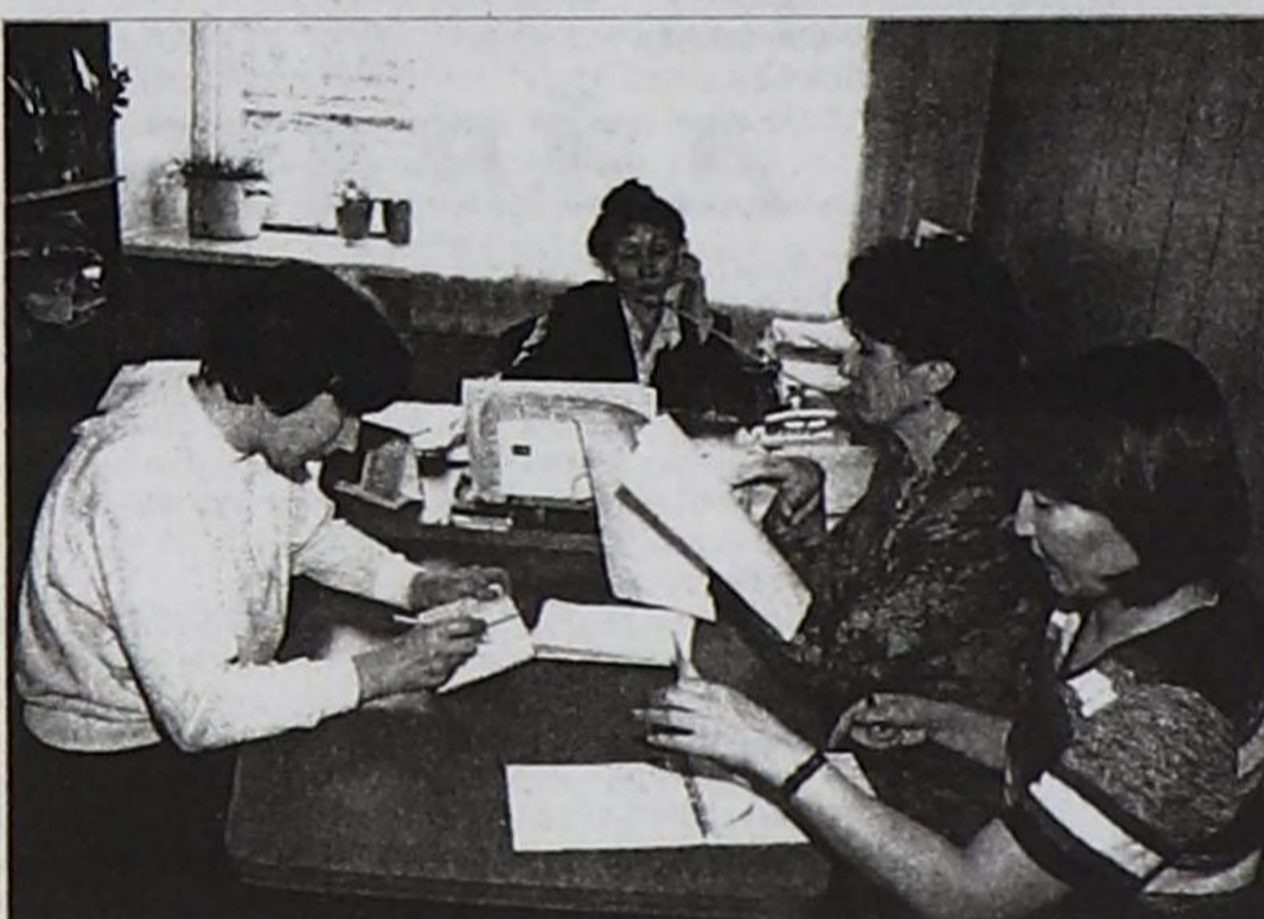
Бо чижектиг айтырылгарже чаа тургустунган Хереглекчилерниң эргелерин камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикада девискээр эргелели чаа хүлээлгелер, сорулгалар езууга онза кичээңгейни салып, чон, бүдүрүлгелер, күрүне албан черлери-биле сырый ажылдаар апаар.

— Ынчач кээрге чаа тургустунган Федералдыг албан чериниң ажыл-хүлээлгези хөй яңы апарган ышкажыл, Любовь Маадыр-ооловна?

— Хөй яңы-даа, харысалгалыг-даа, уjur-утказы чаа-даа апарган.

— Интервью бергениңер дээш четтирдивис. Чаа албан-хүлээлгегерге улуг-улуг чедишкнинерни күзедивис.

Борис ОНДАР чугаалашкан.

"Тыва Республикада эпидемиология болгаш гигиена төвү" деп кадык камгалалдың күрүнениң федералдыг албан чериниң удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар О.Д.Ховалыг (ортузунда) ажыл үезинде.

камгалаар болгаш кижиниң чаагай чоруун хайгаараар талазы-биле федералдыг албанның девискээр эргелелинге чоокку ийи айда 47 билдиришкнин кирген.

Оларның утказын сайгарып көөрге, 19 билдиришкнинде (49,4 хуузу) Кызыл хоорайда чуртталга-коммунал хандырылганының шынарының кудузуң, Каа-Хем суур-

узуткаар хемчеглерни дарый алган. Подъездилер, бок төгер камералар чылыг турар кылдыр батареяларда изиг суг эргилишкнини экижиткен. Подвалдарда канализация хоолайларын чаартыр негелделерни тургускан. Лопсанчп кудумчунда № 37 бажыңда щиттиг өрээлде чинге үттерни дуглаан. Красноар-

ОРУКЧУЛАРНЫҢ ЧЫМЫШТЫГ АЖЫЛЫ ЭГЕЛЭЭН

Час дүжүп, чылып келгени-биле орукчуларның чымыштыг ажылы эгелээн. Бо чылын механикастыг ажылдар чорудар талазы-биле күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези Бояровка - Тоора-Хем аразында автооруктуң 127-ден 139 километринде участогун кылып

доозар керээни ТР-ниң Орук агентилели-биле чарып алган. Бо хүннерде оруктуң ол участогунда техниканың 27 яңы-бүрү хевирлери, 83 орук ажылчыннары ажылдап эгелээн. Чер эривээнде малгаш-баларлыг, эң-не берге черлерде 816 погон-метр ыяшты чадып салган. Автооруктуң ол кезээңге бо чылын 29100 кубометр сай-дашты төгери көрдүнүп турар.

КЕЗЕМЧЕ ХЕРЭЭ ДООЗУЛГАН

Кожавыс Алтай Республикага Моолдун ийи, Россияның бир хамаатыларыңа ирбиш кижиниң талазы-биле контрабанда херээ оттурган кеземче херээ доозулган. Ук херек 2004 чылдың казынында болган. Моол хамаатылар Тилеухан Хабидан биле Самрхан Садихан чуртунга төтчеглекчилер

холундан ирбиш кештерин садып алгаш, ол кештерни Россияның хамаатызы Д.Нугулмановту таварыштыр дугурушкаш, Россияның девискээринче кирип келген. Апрель 21-де моол хамаатылар Россияга келгеш, дугурушкан черинге кештерни солушкан болгаш 5 кешти садып-сааргаш, артыканы Нугулмановтуң гаражыңа чажырып кааннар. Май айда ук

хамаатылар тудуп хоругдаттыр-ганнар. Олардан 15 ирбиш кештерин хавырган.

Кош-Агач районнуң суду Россияның хамаатызы Джаксигельды Нугулмановту 3 чылда шенелдеге шийткен болгаш 100 муң рубльге торгаалды онааган, Моолдун хамаатыларың Россияның девискээринге 9 айда хосталгазын казып шийткен.

Бистиң корр.

Кысказы-биле

ПЕДАГОГИКА

"АЖЫК ЭЖИКТЕР" ХҮНҮ

Дүүн, март 28-тиң хүнүнде, филармонияга Эртем болгаш өөрөдиге черлериниң талазы-биле агентилели бо чылын өөрөдиге черлеринче дужаап кирер абитуриентилерге, оларның ада-иелеринге "Ажык эжиктер" хүнүн эрттирген.

академия бир сургуул дээш 70 муң рубльди ап турган болза, эрткен чылын чугаалажышкын соонда 30 муң чедир бадырып берген.

Эрткен чылын өөрөдиге черлериниң талазы-биле агентилел Тывадан дашкаар өөрөдиге черлери-биле тускай олуттар бээрин база маңаа келгеш хүлээп алырын чугаалажып каарга, 1549 кижиче дужаап алган. А өөрөникчилериниң билининиң кошкандан 245 олут долдуртунмай барган. Школаны алдын медаль-биле безин дооскан өөрөникчилер билин шынзыдып шыдавайн, "ийи" демдек ап турган таварылгалар бар. Шылгалдалар үзүнде быжыг билгелин күрүне лицейиниң, Кызылдың № 15, 1,5 дугаар школалары база республиканың элээн каш школаларының өөрөникчилери көргүскен.

ТР-ниң Эртем болгаш өөрөдиге яамызындан А.А.Муравьева чаңгыс аай күрүне экзаменинге хамаарыштыр өөрөдиге черлериниң талазы-биле агентилелдин юризи шылгалда тудуп тургаш, чингелделгил болуп сургуулдарның даңзызын, кандыг документилер херегин, Үлетпүр яамызының сайыдының оралакчызы А.В.Русанов, республиканың шериг ко-

миссариадандан А.Г.Машинский дээш, өске-даа яамы, ведомстволардан ажылдакчылар уругларга кандыг мергежил шилип алырын сүмелеп, оларның салган айтырыгларына харыылааннар.

Абитуриентилерге таарымчалыг болзун дээш өөрөдиге черлериниң талазы-биле агентилел баштай дээди, ооң соонда ортумак өөрөдиге черлеринче шылгалдаларны организаптап турар. Июль 10-га чедир тускай олуттар

лыг, а июль 16-дан ниити конкурстуг өөрөдиге черлеринче шылгалдалар болур. Керээ чардынган өөрөдиге черлериниң даңзызын Кызыл хоорайның Ленин кудумчунда хоорай чагыргазының бажынының ийги кадында агентстводан билип ап болур.

Алдынай СААЯ.
ЧУРУКТА: Л.Ш.Ондар.
Василий Балчың-оолдун тырттырган чуруктары.

ДАЙЫНЧЫ АЯЛГАЛАР

Кызылдың уран чүүл училищезинге эртем-практиктиг конференциялар эрттирери чаңыл болу берген. Чижээлээрге, "Өөрөдиге ажыл-чорудулгазынга педколлективтин уjur-дузазы", "Сургуулдарның бот-ажылын организаптаарының психологтук-педагогтук аспектилер", "Өөрөдиге ажыл-чорудулгазынга интернетти ажыглаарының аргалары", "Чаа информтастыг технологиялар" дээш, өске-даа темаларга солун конференциялар эрткилээн. Ону эрттирип турарының кол сорулгазы —

ралы" деп илеткел-биле конференцияны ажыткан. Оон аңгыда 2-ги курсчу Долаана Баавын-оолдун "Ада-чурт дайынының үезинде Тываның культура одагарының ажыл-чорудулгазы" (удуртукчузу Ю.О.Ховалыг), 1-ги курсчу Алевтина Норбунун "Ада-чурт дайынының үезинде библиотекаларның төөгүзү" (И.В.Подик) деп солун илеткелдерни кылган. Хореография салбырының 1-ги курузунун сургуулу Шораана Иргиттин (удуртукчузу И.О.Ондар) Ленинград фронтузунун шериниң 55-ки

сургуулдарның шинчилел ажылынга сонургалын бедидери, чогаадыкчы, иденкейжи болгаш бедик мергежилдин кижилерин кижизидери. Бо сорулганы чедип алыры-биле эки өөрөдигелиг, бот-ажылга сундулуг сургуулдарны илередип тып, олар-биле тускай ажылды башкылар чорудуп турар.

Чоокта чаа сургуулдар Улуг Тиилелениң 60 чылынга тураскааткан эртем-практиктиг конференцияны эрттирген. Аңаа хамаарышкан улуг шинчилел ажылдарын кылып, чаа чүүлдерни дилеп тыварынга үлүүн киригеннер. Хореография салбырының 4-кү курузунун сургуулу "ССРЭ болгаш ТАР-ның Ада-чурт дайынының үезинде культура амыды-

агитвзводунун уругларның танцы ансамблиниң дугайында "Биске медальдарны 43 чылда, а паспорттарны 45 чылда тывыскаан..." деп ажылы улуг сонургалды болдурган. Шораана Даржайның "Дайын үезинде тыва композиторларның чогаалдары", Наташа Антоневичиниң "Музыка теориязы", Сылдыс Ойдуптун "Тыва чурукчуларның ажылында дайын темазы" деп ажылдары база мактааткан.

Конференция соонда училищениң камериг хору база "Кант" квартет чыылганнарга солун программалыг концертин бараалгаткан.

А.ОСЬКИН,
училищениң директорунун оралакчызы.
ЧУРУКТА: квартет "Кант".

АЙЛАҢ-КУШТАР

руп турары үнери-биле генетиктиг харылзаа тудуп келген. Ынчангаш оларның үнери кижиге таарымчалыг, эки салдарлыг. Куштарны дыңнап турда, оларның ыры кижиге ала-чайгаар тытып азы туруп келир эки эмоциялар тывылдырар хөдөлдир кижиге демей. А кижиче эки эмоциялыг, сеткил-хөөнү бедик турда, ооң кадыының эки болуру билдингир болгай.

Ильичевтун эскерени-биле куштар чанында чурттап чоруур кижилериниң аразында узун назылыг улустар хөй. Ол эртемден боду 60-70 хар чеде-даа берген болза, эртенден кезээге чедир ажылдап, студентилерге лекцияларны номчуп, спортбиле өнүктөжил чоруур болгаш аарыгаржык чок амыдырап чоруур. Ол чүнү чугаалап турарыл дээрге, ооң организминде биологтук ритмнери куштарның ырылары-биле сырый холбаалыг болуп турары.

Эң баштай кыдаттар, японнар куштарның кижиге салдарлыын билгеш, оларны клеткаларга тудуп эгелээн. А орус чуртунга кара-баарзык, хамаараак, кенарь, хөкпештерни (көк, бора) тудуп эгелээн. Петр 1 хаанның үезинде Москвага трактир бүрүзүнге ыраажы куштар турган. Петр хаан боду ыраажы куштарга дыка ынак болгаш, оларны шак-шагы-биле дыңнап чораан. Эң ылаңгыя дрозд дээр ыраажы куштун ырынга дыка ынак турган.

В. Ильичев куштарның кижиниң психиказынга аажок күштүг, эки салдарлыын магадап ханмас: чамдык куштарның ырылары кижини оожургадыптар, чамдыктары кижиниң сеткил-хөөнүн көдүрүптер, а чамдык ырларны дыңнап ораарга, чайгаарла демир-үжүүн сегирип ап, бир-ле чувени бижижес бээр, а чамдыкта уйгу кели бээр дээш, оон-даа өске.

Ыраажы куштарның аразында айлаңкуштун ырызы эң онзагай. Ооң ыры бир үнден өске үнге, бир аялгандан өске аялгаже шилчий бээр. Чамдыкта чымчак үнден элээн кадыг үнге, ытыктыр үнден аяр үнге шилчип, аңгы-аңгы обертоннарны, аяннарны дамчыдыптар. Айлаң-куш чамдыкта сыгырган ышкаш-даа ырлагылаптар. Ынчангаш

ооң үнү кижини сергедип, чайгаар-ла бир-ле эки чүвени кылырынче албадап кээр.

Айлаң-куш төрүмелинден ындыг ыраажы болбас, ол чурттап турар байдалының аайы-биле, ону долгандыр турар үнүг делегейиниң салдары-биле чоорту ырлап өөрөнип алыр. Ынчангаш аңгы-аңгы черлерин айлаң-куштарының үнү бодунуу-биле тускай болур деп, Д.Ильичев чугаалап турар.

Бир эвес арыгже киргеш, куштарның үнүн дыңнаар дээр болза, баштай оларның үнерин ылгаштырып өөрөнип алыр болза эки. Хөй үнериниң аразындан бир кушту аңгылап ап, танып алыры эрежек чугула. Баштай-ла бодунуң билир кужунуң үнүн янзы-бүрү өске куштарның үнериниң аразындан ылгал, танып алган соонда, бүгү кичээнгеийин олче угландыраы чугула. Чоорту өске куштарның үнүн дыңнаалап, ону танып ап турар кылдыр өөрөнип алыр. Ынчангаш чаңгыс ол-ла үнү кандыг-бир үнүн чалгыы ышкаш кылдыр хүлээп ап, арткан үнер, дааштарны херекке албазын кызар. Орнитотерапияның эң эге билгелери ол. Баштайгы үеде аудиокассетада бижиттинген куштар үнүн дыңнап эгелээш, оларны сактып, билип алырга, улам эки болур.

Гипертониктер шак ынчалдыр куштарның, эң ылаңгыя кара-баарзыкларның, таваар эткен лимби дег узун, суук ырын дыңнап турар болза, ханының базыышкыны экижиң эгелээр.

Эртенги даң хаязында база кезээликтей, хүн ажарының бетинде, ыраажы куштарның ырызын дыңнавышаан, паррка азы арыг шитинге селгүустеп кылаштарга, кижиниң кадыкшылынга онза чугула. Ылаңгыя баш, чүрек, чүстер болгаш ижин-баар аарыгларынга база кижиниң бүдүн организминин экижиң-сегиринге дээштиг салдарны чедирип турар.

Апрель айда ховуга хамаарактар эдип эгелей бээр. Хамаараак дээрге бичежек, ак бөскектиг, бора кушкаш. Чазын ол хову, шөлдөр кырынга дыка бедидир ужуп үне бергеш, аян тудуп ырлаар. Ооң үзүктел чок, ала-чайгаар куттулуп келир хостуг, хөглүг ырлары талыгырда ак-көк дээрден-не дың-

Агентилелдин директору Л.Ш.Ондар зал долу чыгып келген сургуулдарга өөрөдиге черлери-биле чардынган керээлерге хамаарыштыр бөгүнгү байдалды таныштырган. Лидия Шуртуевнаның чугаалааны-биле алырга, бо чылын аңгы-аңгы мергежилдер аайы-биле чагыттырган 2893 тускай олуттардан дээди өөрөдиге черлери амдыызында 229-ту берген болуп турар. Тускай олуттарны 40 хуу кызырганы-биле каш өөрөдиге чери олут бээр амдыызында билдинмес. Мооң мурнунда күрүнениң дээди өөрөдиге черлери муң ажыг турган болза, өөрөдиге системазында болуп турар реформаларның уржундан ам бо үеде 640 хирези арткан. Өөрөдиге черлери колдуунда бот-хандырылгаже кирип турар болгаш келир чылдан бээр байдал база эскерлип, телевизор чок олуттар өзэжеп, өөрөдиге колдуунда төлевирилги апары магатчок. Ам бо үеде безин чамдык өөрөдиге черлериниң салып турар негелдези эзуагар ТР-ниң Чазаа, агентилел чардынган тускай олуттар дээш өөрөдиге черлеринге баштайгы дадывырларны төлеп турар. Дадывырның хемчээли өөрөдиге чериниң ат-алдарындан хамааржыр. Чижээлээрге, Плеханов аттыг

2001 чылда үнген "Будь здоров" деп журналга (№5, май 2001 ч.) Татьяна Абрамованың "Лечение пением птиц" деп эгелиг чүүлү парлаттыган. Ону тыва номчукчуларга чедирер сорулга-биле ооң чамдызын очулдурбушаан, аңаа даянып алгаш, бодум база эскериглеримни кирип, ыраажы куштар-биле ажылды чорудуп тура, кижизидилге болгаш эмнээшкин ажылдарын чорудуп болурун улуска сүмелеп, дараазында чүүлду бараалгаттым.

Айлаң-кушум, чараш кужум — Аныяк, чаш ынакшылым... — деп бир билдингир тыва ырда ырлап турар. Амыдыралдың кандыг-бир берге үезинде кижилерниң куштарже көрнүп, оларның тааланчыг ырларын, чийнейип орап үнүн дыңнакай бээр анаа эвес. Ынак кижизин сактып-бодап келгенде, ооң үнүн куштарның ыры, үнү-биле холбай бээр ырлардан, шүүлүктөрдөн билдингир. Эртен эрте удуп-оттуп чыдырында, сонга дуржунда куштар чиртилежип, ылаңгылыг ырын бадыра берген болза, дүрген-не караанын ажыдып, бой-дуска, ол чаптанчыг ыраажыларга өөрүп, уйгуң безин чаштай бээр. Улгады берген кырган-авалар чеже-даа аарып-аржып турар болза, чем дилеп халышкан көгө-бугаларны азы хлелтиң каш тогланчызы дээш "кырып турар" бора-хөкпештерни чемгерип тура, сеткил ханыышкынын алыр. А бис кыдыындан оларны көрүп тура, херекке-даа албайн баар чыгыы бис.

А куштар чүгле арга-арыгының болгаш көдээ ажыл-агыйның хоралакчы ээкчилерин узуткап турары-биле эвес, бизи долгандыр турар бойдузуву аян кирип кааставышаан, үнелиг байлаавыс—кадыкшылывыска аажок улуг уjur-дузалыг.

Аваангыр-шимченгир, чаптанчыг, чараш куштар эткир, өткүт үнү-биле тааланчыг ырын ырлавышаан, кижилерге аян тудуп турарлар. Оларның кезээде мыжырашкан шимээн-даажы, хөглүг ыры чокка, кайгамчык чараш чечек-чимистиг алаак-шыктар безин ундаргай, хөглүгү ышкаш сагындырар.

Биология эртемнериниң доктору, профессор Валерий Дмитриевич Ильичев дээр орнитолог-биоакустик эртемден бүгү чурталгазын куштарның амыдыралын шинчилээринге тураскааткан. Оларның аажы-чанын, чурттап турары азы долгандыр ту-

рар байдалын шинчилеп, куштар-биле чугаалажып келген. Куштар-биле чугаалажып болза, оларның үнери кижиге эм ышкаш дээштиг, аржаан дег ажыктыг, салдарлыг болур. Куштарның ырызы-биле эмненир эмнээшкини орнитотерапия деп адаар болгаш ооң дээштиин, кижилерге ажыктыын Валерий Дмитриевич бадыткап турар.

Куштарның, эң ылаңгыя бичи куштарның, үн үндүрер аппарата оларның бүгү дурт-сынында элээн улуг черни ээлеп турар. Ынчангаш олар ырлап турда, бүгү организми киржил турган-биле демей алаар. Бичи куш ырлап тура, мойнун сунуп алгаш, хензиг аксын ажыдып алгаш, чалгыннарын херивиткеш, хөрээнден үнүп турар ырынга хосталганы берип, улам күштүг чаңыланзын дээш, бүгү боду шимчеп, сириңейип турар - ол хире ырынга бердинген болур.

Куштарның ол онзагай, эң ховар үн аппарата оларның амыдыралының өзээ болуп чоруур. Бир эвес ол аппаратадын ап кааптар болза, дыка хөй куштар өлүп каар.

Куштарның ырыларындан эмненириниң дээштиин кажан, канчаар чедип ап болуру? Ону В.Д.Ильичев мынчаар тайылбырлап турар: куштун ырын дыңнаарга, ооң үнери баш мээзиниң картында чүве дыңнаар зонаже дамчып, кире бергеш, ону оттуруп, хөлзедип азы аңаа дээй кааптар. А ол зона өскелери-биле база харылзаалыг болганда, ооң салдары-биле баш мээзиниң өске карттарынче база дамчып, оларны база хөлзедиптер. А баштын мээзи кижиниң арткан организмин удуртуп турар болганда, ында болуп турар чаагай өскерлишкиннер бүдүн организмче база дамчып, ону "уярадып азы өөртүптер". Кандыг-бир үнү бичи сирлеңнедикенинден безин кайы-бир органның азы клетканың ажылын экижидип болур.

Кижиче шагдан тура-ла куштарның үндү-

ШУПТУВУСКА ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Бистин суурда болгаш кожуунда кижилер бүрүзүнүн чылыг сөстөр-биле чугаалаар хүндүткелдиг башкызының дугайында чугаалаксадым. Ол дээрге Чаа-Хөл ортумак школазының директору Светлана Кыспай-ооловна Сотнам-дыр. Ол ук коллективте он ажыг чыл удуртукчулап келген. Аажы-чаңы топтуг, бүдүштүг, улус-чон-биле, ажы-төл-биле эпчөптүг чугаалажып билер башкы, шынал-ла, коллегаларының-даа, өөреникчилеринин-даа хүндүткелдин чаалап алган. Ол белен-селен артык чүве чугаалавас, а сөглээн болза, ол сөзүн ыяап-ла ээлээр башкы. Оон аңгыда Светлана Кыспай-ооловна хөй-ниити ажылын база уур шаа-биле чүктөп чоруур. Чеже-чеже доозукчулар башкызының буянының ачызында амыдыралдың делгем оруунче чоргаары-биле кирбээн дээр. Быжыг билиг болгаш төлөптүг аажы-чаң-биле ол өөреникчилерин чепсеглээш, төрөөн школазындан өске өөрөдиге черлеринче аты-карып келген. Олар Тываның аңгы-аңгы булуңнарында янзы-бүрү мергежилдиг кижилер болуп ажылдап, чурттап чоруурлар.

С.К.Сотнам ийи кыстыг, бир оолдуг. Оглу авазының изин сал-

гап, башкы мергежилин чедип алып сорулга-биле Тываның күрүне университетинин төөгү факультетинин 3-кү курузунда өөренип турар. Олесязы эмчи болуру-биле Саян артында өөренип турар.

Сезен ажыг чылдарда суурвуска Светлана Кыспай-ооловна хып дээр анык кыс чедип келген. Хоочун башкылар Сотнамнарның оглу Геннадий-биле өг-буле тудуп чурттап бергеш, оолдуг, кыстыг болуп, эки чурттап чордулар. Кадыйның байдалы-биле уругларының ачазы элекке “адының бажы хоя берген”. Башкы кара чааскаан оларын бут кырынга тургузуп, өстүрүп алды.

Улуг школаны удуртуп, ону бөгүннүн негелдезинге дүүштүр ажылдадып, хөй-хөй өөреникчилерге ханы билигни берип ажылдап чораан башкының ажыл-ижи үрөтүнелдиг: Тываның болгаш Россияның шаңнал-макталдарын ол ап келген. С.К.Сотнам – Улус өөредилгезинин тергини, РФ-тиң өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы.

Март айда Светлана Кыспай-ооловна мугур хар харлаар. Эргим башкыга юбилейин таварыштыр аас-кежикти, кадыкшылды, чедишкенин күзээр-дир бис.

ЧАА-ХӨЛДҮН ДАНГЫНАЛАРЫ

Чоокта чаа Чаа-Хөл кожуунга кожуун чергелиг чараш кыстар мөөрейи болуп эрткен. Дөрт суурдан он дөрт чалыы кыстар мөөрейлешкен. Оларны көрүп ора магададым: дааран кеткен идик-хевиниң, каасталгаларының чарашы! Ол дээрге билдингир-ле ада-иелерниң ажы-төлү чараш, чоргаар, аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг болзун дээш, кызыкам, сагыш човаачал чоруунун түңнели ыш-кажыл. Кыстар уран талантызынга база күжүн шенешкен. Шаңчидан Вика Араптанчың ырларын магададым.

Жюри кежигүннериниң шиит-пири база мээң сагыжымга таарышты. “Национал хеп” дээш Ак-

Туругдан Олеся Базыр, “Мисс-модель” – Айгуля Суваа, “Мисс-хүлүмзүрүг” – Меңги Даваа, “Мисс-талант” – Чойгана Сарым-оол, “Мисс-обаяние” – Оля Хунай-оол, “Мисс-грация” – Арина Дондуп олар болган. А Чаа-Хөлдүн дангыназы Ак-Туругдан Вика Бегзи болган. Вика Чаа-Хөл кожууну төлээлеп, республиканың чараш кыстарының мөөрейинге киржир эргени чаалап алганы ол.

Чараш кыстар мөөрейинге кожуунунуң культура килдизи, өөрөдиге килдизи деткичилеп, шаңнал-макталдарны тывыскаан.

Зоя МААДЫ,
кожуунда херээженнер эвилелиниң даргазы.

СЕТКИЛДИҢ ЧЕЛЭЭЖИ

1978 чылда “Дамырак – 1” деп чыындыга ынчан Ооржак фамилиялыг турган чалыы кыс Марияның бөлүк шүлүктери чырыкче үнген. Бодунуң каш шүлүкүм база ол чыындыга үнген болгаш, эштеримниң чогаалдарын сонургап номчуп турганым уттундурбас. Мария Ооржактың шүлүктөрүн база өскелерининден онзалай көрүп органым ылап чүве. Оон соонда солун-сеткүүлдерге чаа шүлүктери ында-хаа үнүп чорза-даа, чамдык үежилери ыш-каш, ном чыып үндүреринче, парладарынче дыка чүткүзвэн, а далаш чок ажылдап чораан.

Харын 90 чылдарның эгезинде ынчан ном үндүрер черниң кол редактору турган кайгамчык тыва шүлүкчү Антон Үержаа аңаа шүлүктөрүн тускай ном кылдыр үндүрерин саналдаш, ол номну тургусчуп берип, ном үндүрер черниң планынче кирип, парладарыңа дузалашкан. 1994 чылда шүлүкчү Мария Күжүгеттин “Сактышкыным чадаганы” деп аттыг баштайгы ному кестүп кээп, чогаал сонургаар, шинчелээр улустун кичээнгейин, шынал-ла, хаара туткан. Ынчалдыр ол улуг чогаал делегейинче шымнып кирген. Дораан-на билдине берген: тыва шүлүк чогаалында, оон иштинде тыва херээжен чогаалда база бир чаа бот-тускайлан, өскелерден ылгалдыг аян-хөөнүг шүлүкчү кестүп келген. А оон бичини мурнуу чарында, 1992 чылда, оон шүлүктери “Ак-көк хемнер” деп чыындыга база үнген турган, ынчалза-даа ном дээрге ном-на болгай — “Сактышкыным чадаганы” салым-чаяан-биле ужуражылганы медээлеп, хөйүн оштап аазан.

Мария Күжүгет ынакшыл, ава, төрөөн чер, амыдырал, кижилер аразында нарын харылзаалар дээр ыш-каш мөңгө темаларга бижириңге сундулуг. Хевир-тургузуг, иштиги ритмика-таалазы-биле база солун дилээшкенин кылганы оон номнарындан, сөөлгү үеде “Улуг-Хем” сеткүүлге, солуннарга парлаткан шүлүктөрүндер эскерип болур. Хевир талазы-биле шүлүкчүнүн чеди одуруг шүлүктери бир янзы болуп, тыва шүлүк

чогаалыңа ыңдыг хевир туруп болурун бадыткаан. М. Күжүгет — үстүнде айтыккан болгаш өске-даа темаларның бир-ле онзагай талазын, бир-ле элдеп бүдүжүн, бир янзы ажыдышкынын эскерип кааш, чечен сөстөргө, омур-хевирлерге илередип шыдаар, алызындан салым-чаяанныг шүлүкчү. Оон шүлүктөрүндө кижиниң сагыш-сеткили челээштиң хөй өңнери дег, эскерлип-хуулуп, дойлуп-хөлзөп, көжүп-шимчеп, чер биле дээрнин аразында, анаа амыдырал биле хостуг күзөл оранының аразында ужуруп чоруп турар.

М. А. Күжүгет 2000 чылда эр улустун безин ховар кылып чүүлүн боттандырып, шүлүктөрүниң “Салымымның кавайы” деп ийги чыындызын бодунуң акша-хөрөңгизи-биле үндүрүп алган. Номчукчуларынга бүзүрөл, биче сеткил, бодунуң айтырыгларын боду шиитпирлээр сорук-чүткүл сиңген бо ном күзениң, идегелдиг номчукчуларын тыва берген. Ийги ном шүлүкчүнүн мергежили быжып чедишкенин, оон үнү дыңзаанын, иштиги делегейин тода, өткүр ажыдар талазы-биле улуг ажылды кылып чорутканын херечилээш. Чогуу-на ыңдыг дээрзин оон мурнунда-ла Абаканга болуп эрткен анык чогаалчылар хура-лынга эскерген болгаш, 1999 чылда М. Күжүгет Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү апарган. Шүлүкчү, очулдурукчу, чогаал шинчилекчизи, башкызы кижиниң профессионал деңгелиниң бир дээди үнели ол болган.

Чоокта чаа М. Күжүгет проза чогаалдарының болгаш проза очулгаларының баштайгы чыындызын тургускаш, ном үндүрер черге дужааган. План езуугаар бо чылын үнер ужуруг бо номну парлаарыңа белеткел ажылдары төңгөн, ол ам удавас номчукчулар холунга кире бээр дээрзинге чигзини чок. Амыдырал, оон челээш ыш-каш хөй янзы аян-хөөнү, агымы база катап авторнуң кичээнгейин хаара тудуп, кижилерни бодандырыптар чечен чугаалар бижиттинген. Ынчанга “Идегел” деп адаан бо чыынды номчукчуларны сонургадыр боор дээрзинге

идегел улуг. Джек Лондондан, Иван Бунинден болгаш өске-даа авторларның чогаалдарындан очулгалар М. Күжүгеттин очулдурукчу мергежилинин бедиин бадыткап турар.

Мария Амын-ооловна Тываның чогаалчы херээженнеринин ассоциациязын бир кезек үеде даргалап тургаш, чогаалчы эш-өөрүңгө эвилел сеткилдин, хумагалыын көргүскен, чогуу ыңдыг шынарларны ол бүгү назынында эдилеп чоруурун оон эш-өөрү эки билер. Кызылдың педагогика институтун чедишкенин дооскаш, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик кожууннарга тыва чогаал, дыл башкылап, хөй чылдарда үрө-түнелдиг, шаңнал-макталдыг ажылдаан соонда, М. Күжүгет Кызылга өг-буле амыдыралының аайы-биле көжүп келгеш, Тываның күрүне университетинин тыва чогаал кафедрасында улуг башкы бооп чедишкенин ажылдавышаан, Тываның ном үндүрер чери-биле база харылзаалыг ажылдап, хөй-хөй номнарны редакторлап үндүрген. Оон кадында ол сөөлгү үеде эртем ажылын сонургаар, тыва чогаалдың төөгүзүн чер-чурт шинчилели-биле холбаалыг кылдыр шинчилеп, тускай ажылдар бижири сорулганы салган. Башкының чүткүлдүүн, кызымаан билер болгаш, ол сорулга база боттандыр дээрзинге бүзүрээр бис.

Мария Амын-ооловна — кезер эмчи Семен Седипович Күжүгет-биле өг-буле тудуп, аас-кежиктиг амыдыралдың одун чүшүрген буян-чолдуг ие, өгнүң херээжен ээзи. Оларның улуг уруу Айдыс-маа Новосибирск хоорайга дээди эртем чедип алгаш, ам ажылдап турар, улуг огу Артыш — Москва хоорайда студент, а хеймер огу Айдын — школачы.

М. Күжүгетке чогаалчы эш-өөрүнүн өмүнээзинден сеткилдин ханызындан байырың чедирип, аттыгып турар чогаалчы хөй-аатты, сорук-күштү, салым-чолдун аайлажышкынын, кадыкшылды, дүжүткүр-байлак узун назынны күзедим!

Николай КУУЛАР,
Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

ЫРЛАП ТУРДА — ЭМНЭЭШКИН

налып келирге, кижилер ону дыңнап мага ханмас.

Кажан силер аңгы-аңгы куштарның үнерин аңгылап өөренип алып болзуңарза, оон силерниң мээңер база оларны чайгаарла аңгылап турар апар болгаш үргүлчү хөй-ле үнерин аразындан бир куштун үнүн, ырын тып аптар апар.

Бичини уругларга куштар-биле чугаалажыры, харылзажыры эргежок чугула. Уруглар биле куштарның аразында бир-ле чүлдешкек чүлдөр бар, ынчанга олар психологтук тудуш. Уругнуң чугаазы үнү олулар үеде оон чанынга ыраажы азы чугаалап турар куш эш кылдыр турары дыка ажыктыг. Куштарның ырызының салдары-биле бичини уругнуң музыкага сундулуу дам боар, ону дыңнап билери экижиер. Изиг, дораан хорайды хона бээр уруглар ыңдыг куштар чанынга оожургай бээр болгаш удуру эки апар.

Чугаалап турар куштар чааскаанзыргай кырган улуска база эш болур. Эң-не нептеренгей чугаакыр куштар — попугайларны садып алып болза, оларның ажыгы дыка улуг.

Амгы үеде куштарны садып турар апарган. Олар клетка иштинге ырлавастай бээр болза, кранцын суун кезек ажыдып алгаш турарга, сугнуң даажын дыңнааш, куш аңаа үннөшүр ырлап эгелей бээр. Чүг-ле ону эки ажаап-тежээр эргежок чугула.

Кижиниң чурттап турар оран-савазынга куштун турары күзениң. Чүге дизе ол чүгле кадыкка эки салдарлыг болурундан аңгыда, өггө эки, таарымчалыг климатты тургузар, кижилерни оожургадыр, мунгак хөөнү ойладыптар, аарыг кижини экижидер. Бир эвес өөндө кужунга ээлери ынак, аңаа камныг болур болза, ол база-ла шак ынчалдыр, ынакшыл-биле харылаар, кайгамчыктыг ырыларын төнмес-батпазы-биле бадырып бээр. Кижилерниң нерв системанын аажок оожургадыр, чуректин, мээниң ажылын экижидер. Удуп шыдавас кижилерге куштарның үнери ырлары база дыка дузалыг “удулар эм” болур.

Тывалар айлаң-куштун эдерин эмин

эрттир чарашынар болгаш оон үнү-биле бүгү-ле эки чүлдү, өөрүшкүнү холбап чораан.

Хектин эдил келири-биле эң чараш, чаагай үе — чай чедип келир. Ынчанга шекти база тывалар дыка үнелеп чораан.

Тываның Улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун “Аңгы-оолдун тоожузу” деп чогаалында “Эдер амытаннар” деп эгедде Аңгы-оолдун кырган-авазы эдер куштар дугайында мынчаар чугаалап турар: “Чазын эртези сүргей сыгырга эдил келир. Балыкчылар “Сыгырга эде берген, ам-на бел ойнай берген-дир” дижиң, дүне чырыдып, серээ-биле согуңдар, четкилдер турар боор чүве. Бо-ла дырлаа, матпадак деп куштар эде бээрге безин: “Мал-маган сүттелзин — ак шими элбээр ол. Мат-бадак, мат-бадак дээрге “хойтпак-тарак, хойтпак-тарак!” деп кыйгырып турары ол дижиер. А

Куштар — кадыкшылыгыска аажок улуг ужуру-дузалыг.

хек эде бергенде, “сава чуур” кызыл-үер, чулук-үер аа улаштыр бадып, ыш бүрүзү четчип, чечектелип, ойт-сигени хөлбөңейинип-ле келир... Хектин соонда көгээзин хөө-мейлеп эгелээр чүве болгай. Ол бо хек ыш-каш көк-бора куш-ла чүве... Көгээзин эдил турар өй дээрге, изиг-халыын кидин-не дүжүп кээр... Ойт-сиген, үнүш ынчан баш тыртар...” Бо чогаалды школага өөрөдип тура, башкы өөреникчилерин эдертип алгаш, аргаже селгүстеп, куштарның ырыларын дыңнаар болза, дыка-ла ажыктыг, дээштиг болуру чугаажок.

Тываның Комсомол шаңгалының лауреады Антон Үержаа “Боолаткан ыры” деп шүлүүнде ыраажы куш хекти бир каржы кижиниң адып каапканын эмин эрттир чок кылдыр ап, хараадап турарын бижири турар. Тываларга куштарны, ылаңгыя ыраажы куштарны, өлүрер чорук турбаан. Чогаалчының бичиизинде болган ол таварылганы оон бүгү чуртталгасында

кайы хире аар кылдыр артып калганындан ол шүлүк төрүттүнген чадавас: Чараш куштун төнмөзү ыраш

Сактып чорашы ырлап каар мен — деп, ол шүлүүн төндүрүп турар.

Тыва Республиканың алдарлыг чогаалчызы Ч.Ч.Куулар “Аялга” деп чогаалында Тываның сурагыл огу, композитор, ТР-ның культуразының алдарлыг ажылдакчызы Солаан Базыр-оолду прототип кылдыр алгаш, бизжэн. Ында караа көзүлбөс оол Шораанның бойдуста бүгү чүлдү кулак дамчыштыр хулээп, танып ап турарын онзагайы-биле чуруп көргүскен. Ол бичини оолдун чырык чери көргөн болза дээр күзелинге дээрде ушкан дуруяларның алгызы, оларның ырызы кударанчыг кылдыр дыңналып, оон хөңүн чазамыктап турган ыш-каш болур. Бодунун үези оолдар, уруглар школаже өөренип чоруптарга, оолдун олар-биле чоруксаан, өөреникчезин сеткилин чогаалчы дуруяларның мунгаранчыг ырызын дамчыштыр көргүскен.

Тыва чогаалдардан алгаш көөрге, тываларның амыдыралыңа куштар база эвээш эвес салдарлыг чорааны кестүп турар. Тыва шүлүкчүлөрдөн дуруя, хамнаарак, айлаң-куш, сыгырга, сайлык... дээш, оон-даа өске ыраажы куштарны ырлаваан, алгап-йөрээвэн кижилер чок деп болур. Олар улустун ырлар, кожамыктарындан ужукталып үнген дээрзи билдингир. Өөреникчилерге ол чогаалдарга даянып алгаш, куштарның ырызы-биле сагыш-сеткил эмнээшкени хевирлиг шактар, кичээлдерден эрттирип болгу дег.

Бис Кызылда педагогика институтунга өөренип туруваста, орус чогаал, фольклор башкызы, ам профессор Г.Н.Курбатский эртенниң-не куш үнү дыңнаар дээш чамдык эштеривисти даң бажында паркче эдертип турар чүве. Бис ону-даа херекке албас турган бис. Ол башкыыс куштарның ырларының кайы хире дээштиин билер болгаш бисти кыйгырып турганы ол ыш-кажыл. Ынчан бичини улус белен-селен чүве херекке алып эвес. Ол үени ынчаар-ла эрттирикпе-

нивисти ам бодап, хараадап чугаалажыр бис.

Бүгү-ле эки чүвени аткаар октап, шывадап турар апарган амгы үеде уругларга, ылаңгыя школа назылыг уругларга, кадыы кошкак улуска, куштарның ужуру-дузазын, оларның үнүнү, ырызының ролюн өөрөдип, класстан дашкаар ажылдарга ажылаар болза дыка-ла эки боор деп бодаар-дыр мен. Тыва улустун аас чогаалыңа даянып алгаш, биология, зоология башкылары-биле харылзажып тургаш, олар-биле дем-нежилге кичээлдерни эрттирип, уругларны куштарны танып билер кылдыр өөрөдип, куш бүрүзүнү бот-тускайлаң үнүн, онзагай ырын, ылгалдыг чүлдөрдүн эскертип көргүзүп, оларның үнүн ылгал билер кылдыр өөрөдери эргежок чугула.

Оон мурнунда хоорай, суурларга, харын-даа школаларга юннаттар дээривис анык натуралистер ажылдап, куштарны ажаап-тежээр, оларга чурттаар бажың-чыгаштар кылып берип турган. Ам ол ажыл Кызылда станцияда элзэн чоруп турар, а арктан черлерде база сокшак кылынган хевирлиг. Уругларга ол чүгле кижизидилге ажылы болурундан аңгыда, оларның кадыыңга кайы хире салдарлыг болурун үстүнде чүлдөрдөн көрдүвүс.

Ынчанга башкыларың, ада-иелерни ажык чугаажы чалап, ам-даа арга-сүмелерин кадарын дилеп тур бис. Амгы үеде уруглар байтык, улуг-даа улустун аразында куштарны танывас, Тывавыста кандыг куштар чурттап турарын, оларның аразындан кайылары кончук ыраажыл дээрзин, кайылары чанар куштарны, кайылары маңаа кыштаарын билбестер бар. Бир эвес уруглар садтарыңа, школага — башкылары, өг-бүлезинге — ада-иези, акы-угбазы оларга куштарның ажык-дузазын айтып бербишаан, оларны канчаар танып алырын, чараш ырлары ылгал билер кылдыр өөрөдип каар болза, ыңдыг уруглар кажан-даа аарып-аржывас база кижилерге каржы чүве кылбас боор деп бодаар мен.

Зоя МОНГУШ.
Кызылдың 9 дугаар школазының тыва дыл, чогаал башкызы.

